KIRD, KIRMANC, DIMILİ VEYA ZAZA KÜRTLERİ

MALMÎSANIJ

Zaza weki pılıngan bı dar û şûr û gopal
Berê xwe dane Tırkan, gazi kırın "Ero, Ero!" (1)

Cigerxwin

Batıya göçetmiş, göçetmeye zorlanmış ya da orada mecburi iskana tabi tutulmuş olanları sayılmazsa Dımıli Kürtleri (2) şu illerin sınırları içinde yaşarlar:

1)Semsûr (Adıyaman)
2)Çewlig (Bingöl)
3)Bedlis (Bitlis)
4)Diyarbekır (Diyarbakır)
5)Xarpêt (Elazığ)
6)Erzirgan (Erzincan)
7)Erzırom (Erzurum)
8)Mûş (Muş)
9)Sêwas (Sivas)
10)Sêrt (Siirt)
11)Dêrsim (Tunceli)
12)Ruha (Urfa)

Bu illerden Dêrsım ve Çewlig'de nüfusun büyük çoğunluğu; Diyarbekır, Xarpêt ve Ezirgan'da nüfusun önemli bir bölümü bu lehçeyi konuşur. Bazı illerde ise denebilir ki sadece birer ilçenin sınırları içinde Dımıli lehçesi konuşulur. Semsûr'un Alduş (Gerger), Ruha'nın Sêwreg (Siverek), Bedlis'in Motki (Motki) ilçeleri buna örnek verilebilir. Mûş, Sêwas, Erzırom ve Sêrt illerindeki Dımılilerin miktarı ise azdır.

1950 yılına ait T. C. Genel Nüfus Sayımı sonuçlarından anlaşıldığına göre yukarıdaki illerden başka Meleti (Malatya), Qers (Kars), Gümüşhane ve Seyhan [Adana] illerinde de az miktarda Dımıli lehçesini konuşan Kürt yaşamaktadır.

Dımıli lehçesini konuşan Kürtler, yöreden yöreye Kırd, Kırmanc, Dımıli, Dımli, Dımbıli ve Zaza gibi değişik adlarla adlandırılırlar. Konuştukları lehçe de bunlara bağlı olarak Kırdki, Kırmanci/Kırmancki, Dımılki/Dımıli, Dımıli, Dımli, Zazaki veya "So-bê" (Şo-bê) (3) adıyla adlandırılır.

Burada kısaca bu sözcükler üzerinde duracağız. Aşağıdaki bölümlerde yanlış anlaşılma olmaması için hemen belirtelim ki "Kurmanci" sözcüğünü, Türkiye Kürdistanı'nda ve Türkiye'de Dımılilerin ve Şêxbızınilerin (4) konuştuğu Kürtçenin dışındaki Kürt lehçesi olan "Kurmanci" anlamında kullanıyoruz. "Kurmanc" sözcüğünü de yer yer açıkladığımız farklı anlamının dışında genel olarak bu lehçeyi konuşan Kürtler için ad olarak kullanıyoruz.

I-KIRD

Dımıli lehçesini konuşan Kürtler bugün bazı bölgelerde kendilerine "Kırd", lehçelerine de "Kırdki" veya "Kırdi" demektedirler. 19. yüzyılda Dımıli lehçesiyle yazılmış olan iki metinde de bu sözcükler kullanılır. Bunlardan Peter Lerch tarafından 1850'lerde bir Dımıli'nin (Kırd'ın) ağzından derlenerek yazıya

geçirilmiş olan metinler, Dımılі lehçesinin bilinen en eski yazılı metinleridir (5). Bunlardan birinde Nêrıb (6) köyünün ağası Xelef Axa, Nêrıblі taraftarlarına şöyle seslenir:

"Bawni axaler, ma şueni qawxe, metersi, eskeri Daqma Begi zav û, hema pyêrû Tirk i, nışêni ma de qawxe bıki, ma pyêrû canmirdi Kırdan i..." (7)

Türkçesi:

"Bakın ağalar, döğüşmeye gidiyoruz, korkmayınız, Daqma Bey'in askerleri çoktur ama hepsi Türktürler, bizimle döğüşemezler, biz hepimiz Kırd (Kürt) yiğitleriyiz..."

Hezanlı şair Ehmedê Xasi (8) ise 1898'de Dımılі lehçesiyle yazmış olduğu Mevlid'in sonunda şöyle der:

"Temam bı vıraştışê Mewlıdê Kırdi bı yardımê Xalıqi û feyz û bereketê peyxamberê ma -sellellahu 'eleyhi we 'ela alihi we sellem- bı destê Ehmedê Xasi Hezanıci dı hınzar û hir sey û şiyyes serri de, bı tarixê 'Erebi." (abç) (9)

Yani:

"Yaratıcı'nın (Tanrı'nın) yardımı ve peygamberimizin -S. A. S.- feyiz ve bereketiyle Mewlıdê Kırdi'nin (Kırdce Mevlid'in) hazırlanması, Arap tarihiyle bin üç yüz on altıda Hezanlı Ehmedê Xasi'nin eliyle tamamlandı."

Hemen belirtelim ki Dımılilerin Kürt olmadığının propagandasını yapan Piya dergisinde "Fılit Siwanıj" imzasıyla yayınlanan bir yazıda, Ehmedi Xasi'nin bu cümleleri kasıtlı olarak tahrif edilerek Latin harflerine çevrilmiştir. Örneğin orijinal metinde "Mewlid" sözcüğünden sonra nokta bulunmadığı halde Fılit Siwanıj, "Kırdi" sözcüğünü tahrif etmek için buraya nokta koymakta, Arap harfleriyle "K-R-D-Y" biçiminde yazılmış olan "Kırdi" sözcüğünü ise "kerdı" biçiminde değiştirmektedir. Bu örnek, Dımılilerin Kürt olmadığını iddia eden bazı çevrelerin hangi metotlara başvurduklarını göstermesi açısından ilginçtir.

Şehit Şeyh Sait'in oğlu Şeyh Selahattin'in müritlerince Dımılі lehçesiyle söylenen bir "beyt"te de Kırd sözcüğü kullanılmaktadır. Sözkonusu "beyt", *"Gelê Kırdo, rınd bızonî"* (Ey Kürtler, iyi bilin) diye başlamaktadır (10).

Dımılіler Kurmanclara "Kırdas" veya "Kırdasi", lehçelerine de "Kırdasi" veya "Kırdaski" demektedirler. Ziya Gökalp bu konuda şöyle yazar.

"... Zazalara gelince, bunlar kendilerine (Arapça harfinin kesresi ile) Kırt derler. Kurmanclara da Kürdasi veya Kırdasi adını verirler. Türkler ise Kürt adını Kurmanclara ayırmışlardır." (abç) (11)

Aynı konuya Kemal Badıllı da değinir:

"Türkiye'deki Zazalar kendilerini asıl Kürt sayarak kendilerine Kırd ve kendilerinin dışında kalan Kürtlere, daha doğrusu Kurmanclara da -biraz da küçümseme ile müterafik olarak- Kırdasi (Kürdümsü, Kürtçük) derler." (abç) (12)

Gwevdereyıc de Çolig (Çewlig) ile ilgili bir yazısında "Kırd" sözcüğüne değinir:

"Zony Çolig Kırd û. Tıkye merdımy Kırd, [zoni] ma ri vony Zazaki, tıkye vony Dımılі. Lakin ma vony Kırd." (abç) (13)

Yani:

"Çolig'in dili Kırd[ce] (Kürtçe)dir. Bazı Kırdler (Kürtler) dilimize Zazaki, bazıları Dımılі derler. Ama biz Kırd (Kürtçe) deriz."

"Kurd" (Kürt) sözcüğünün kökeni hakkında bugüne dek çok değişik yorumlar yapılmışsa da, bu yorumları yapanlar çoğu kez bizzat Kürtlerin yer yer kendilerini adlandırmak için kullandıkları "Kırd" ve "Kırmanc"

sözcüklerinden habersiz olduklarından bu iki sözcüğü hesaba katmamışlardır. Bu nedenle de örneğin Yunan yazarlarından Polybe (Polibio)'in M. Ö. 200'lerde sözünü ettiği "Cyrtii", Strabon'un sözünü ettiği K˙pTıoı [okunuşu: Kirtii, anlamı: Kirtiler] ve Romalı tarihçi Tito Livio (M. Ö. 54-M. S. 17)'nun sözünü ettiği "Cirtei"/"Cirti" sözcüklerinin bugün bazı bölgelerde Dımıli Kürtlerinin kendileri için kullandığı "Kırd" ve bunun çoğul biçimleri olan "Kırdi" veya "Kirdi" sözcükleri ile neredeyse aynı olmaları gibi hususlar üzerinde durulmamıştır (14).

Dımıliler arasında, "Kırd" sözcüğünün, yukarıda değinilen geniş anlamının yanısıra bazı yörelerde bey (mire) veya ağa aileleri dışında kalan halk için kullanıldığı da görülür. Örneğin. Gêl (Eğil)'deki beyler ailesi (Key Miran) ile Piran'daki ağa ailesi (Key Axan)'nin dışındaki halka "Kırd" denir. Sözkonusu aileler de Kürt oldukları ve "Kırd" denilen kesimle aynı lehçeyi (Dımılі) konuştukları halde, onların dışındakilere "Kırd" denmesi, bu sözcüğün yer yer toplumsal bir ayırımı da ifade ettiğini gösteriyor. Bu anlamıyla "Kırd" sözcüğü, Kürdistan'ın değişik yörelerinde kullanılan "Kırmanc" veya "Kurmanc" sözcüğünün ikinci anlamını çağrıştırmaktadır. Çünkü "Kırmanc" veya "Kurmanc" sözcüğü, Kürtçenin Kurmanci lehçesini konuşan Kürtler için ad olarak kullanıldığı gibi, ikinci bir anlamda da kullanılmaktadır. Aşağıda bunun üzerinde duracağız.

Yazılı kaynaklarda "Kırd" sözcüğüne ait yeterli bilgiye rastlanmıyor. Ancak Nikitin'in yazarı bilinmeyen elyazması bir kitaptan aktardığı Farsça bir parçada bu konuda şöyle bir açıklama var:

"Asıl kabile mensubuna Kurd denir (15). *Kurd* (yani kabile mensubu-Malmisanıj) *olmayıp kabileye dışarıdan katılanlara ise tahfifen Kurt* (bu sözcüğün doğru okunuşunu çevirdiğimiz Arap harfleriyle yazılı Farsça metinden anlamak mümkün değil, Kırt veya Kert biçiminde de okunabilir-Malmisanıj) *denir... Aynı şekilde Kürt kabilelerinden birine mensup olup kabilesinden ayrılarak başka bir kabile veya aşirete katılana da Kurt* (veya Kırt, Kert-Malmisanıj) *denir."* (16)

Aşağıda "Kırmanc" sözcüğünün benzer anlamlarda kullanılığı konusundaki açıklamalarla bu konunun daha iyi anlaşılacağı kanısındayız.

II-KIRMANC

Hem Dersim yöresinin Dımıli lehçesiyle söylenmekte olan bazı halk ezgilerinden, hem de Dersimli bazı yazarların verdiği bilgilerden anlaşılacağı gibi Dımıli lehçesini konuşan Dersimli Kürtler kendilerine "Kırmanc", genelde Kurmanc olarak bilinen Kürtlere "Kırdas"; onların lehçelerine ise "Kırdaski" veya "Kırdasi" demektedirler.

Dersimli yazarlardan Mustafa Düzgün konuyla ilgili olarak şöyle yazar:

"Dersim halkı nesep (soy) bakımından kendisine 'Kırmanc' der. Başka adları kullanmaz. Diyelim ki yabancı birisi ya da Dersimli olmayan birisi dil sürçmesiyle bir Dersimliye 'Zaza' derse, Dersimli buna kızar, 'Hayır, ben Zaza değilim, Kırmancım' der. Gerçek olan şu ki Dersimli Kırmanclar hiçbir zaman kendilerine 'Zazayız' demezler....

"... Yine Dersim halkı atalarının topraklarını, Kırmancların ülkesini de 'Kırmanciye' diye adlandırır. Ama Türkçe olarak ya da başka bir yabancı dille ülkelerinden bahsedince 'Kürdistan' derler. Örneğin Dersim'in bilgin, şair ve kahramanlarından olan Alişêr, 'Dersim Türküsü'nde 'Kürdistan' sözcüğünü

kullanır. Yine Dersim Kırmancları, Kürdistan'ın özgürlüğü için Türk Devleti ve Avrupa devletlerine gönderdikleri telgraf ve dilekçelerin tümünde ülkelerini 'Kürdistan' diye adlandırmışlardır. Dersim'de 'Kırmanciye' ve 'Kürdistan' sözcükleri arasında hiç fark yoktur... Yine Dersim'de ülke adı ya da 'Kırmanciye' ve 'Kürdistan' sözcüğü, sadece Dersim için değil, ister 'Kırmanc' ister 'Zaza' ister 'Kur' veya 'Kurd' olsun, bütün Kürt ulusunun ülkesinin adı olarak kullanılır." (abç) (17)

Mustafa Düzgün diğer bir yazısında da aynı konuya değinir:

"Sözgelimi Dersimliler kendi ülkelerini Kırmanciye (yani Kürdistan-M. D.), kendilerini de Kırmanc (yani Kürt-M. D.) diye adlandırırlar öteden beri." (abç) (18)

Dersimli Zılfi'ye göre ise "Kırmanciye", "Kürtlük" anlamına gelir (19).

Burada Şerefhan'ın bir açıklamasını hatırlatmakta yarar var. Ona göre, Çemişgezek vilayeti bir zamanlar Kürdistan adıyla tanınmıştı. *"Öyle ki berat ve emirnamelerde ve diğer sultanlık belgelerinde bu ad geçtiği zaman, yalnız bu vilayet anlaşılır; ayrıca Kürtler arasında Kürdistan sözcüğü geçtikçe, bundan yalnız Çemişgezek vilayeti kastedilir."* (abç) (20)

Piran gibi başka bazı yörelerde Dımıliler, yukarıdaki "Kırmanciye" sözcüğüne karşılık "Kırdane" sözcüğünü kullanırlar. Bu sözcüğün asıl anlamı "Kürtvari", "Kürtlüğe uygun", "Kürtlük" olmakla birlikte Kürtlerin (Kırdlerin) yaşadığı yer anlamına da gelir.

Dersim Dımılilerinin kullandığı "Kırmanciye" sözcüğü ile diğer bazı Dımılilerin kullandığı "Kırdane" sözcüğünün anlamına denk düşen "Kurdewari" sözcüğü de İran ve Irak Kürdistanı'ndaki Kürtler tarafından yer yer "Kürdistan" anlamında kullanılır. Örneğin Naley Cûdayi'de *"Kurdewarî, ey wulatî cwanekem"* (Kurdewari, ey güzel ülkem) derken şair Hêmın'ın "Kurdewari"den kastettiği budur. Şair Hejar'in sözlüğünde ve Ferhengî Mehabad'da "Kurdewari"nin bu anlama geldiği belirtilir. D. İzoli'nin sözlüğünde ise aynı sözcük, asıl anlamıyla, *"Kürde ve Kürt geleneklerine uygun"* diye açıklanır.

Öte yandan *"... Dersim Kırmancları kendi dillerine de 'Kırmanci derler... Dersim'de Kurmanc lehçesine 'Kırdaski' derler."* (21)

Zılfo Xaskar da bu konuya değinir:

"Dersim'de halkın hemen hepsi kendini 'Kurmanc' (Kürt) diye niteler." (22)

Xaskar'a göre, Dersim'de hem Dımıli lehçesini konuşanlar hem de Kurmanci lehçesini konuşanlar kendilerine "Kurmanc" derler (23).

Bir de "Kırmanc" veya "Kırmanciye" sözcüklerinin kullanıldığı Dersim ezgileri ve türkülerinden birkaç parçaya bakalım:

I
DER LAÇİ

"*...Derê Laçi bıvêso*
Yıvısê mı, gavan o.
Bıra pêro dê, na qewxa aşire niya
Merevê Kırmanci û zalımanê Tırkan o..." (24)

Türkçesi:
"Yanası Laç Deresi

Yivısım benim, çetin geçittir.
Vurun kardeşler, bu aşiret kavgası değil
Kürtlerle zalim Türklerin savaşıdır..."

II
SEY USÊN Û SEY RIZA

"... De biye, biye, wela begê mı biye
Hêfê mı yêno be Sey Uşêni
Haq zaneno reyisê Kırmanciye..." (25)

Türkçesi:
"... Oldu, oldu, [ah] beyim oldu
Sey Uşên'e hayıflanıyorum
Tanrı bilir Kırmanclığın (Kürtlüğün) reisi [idi]."

III
Seyid Rıza'nın oğlu Bava'nın öldürülmesi üzerine yakılmış olan bir ağıtta şöyle denir:

BAVA

"... Vaci, vaci, Bavayê ho ser o vaci
Bavayê mı şiyo Xozat
Cêno padişayena Kırmanci..."

Türkçesi:
"... Söyliyeyim, söyliyeyim, Bavam üzerine söyliyeyim
Bavam Hozat'a gitmiş
Kırmancın (Kürdün) padişahlığını alacak..." (26)

IV
Dersim Ayaklanması sırasında hunhar bir biçimde katledilip kafası kesilen Bextiyaran aşireti reisi Sahin (Sahan, Şahan)'in katlediliği (27) üzerine (28) yakılmış olan bir ağıtta şöyle denir:

SAHİN
"... Sahinê mı ke merdo nêmerdo,
Şikiyo tılsımê Kırmanciye..."

Türkçesi:
"Şahin'im öldü öleli
Söndü yıldızı Kürtlüğün!" (29)

V
Qemo Areyiz adlı Dersimli ozan Kırmanci (Dımıli) lehçesiyle söylediği bir türküde şöyle der:
... [Mı] Hatırê xo wast binû tever,
Verê çêveri de guret mı ra,

Tırkonê Anadoliye,
Des hot mordemi danê zu mordem ro,
Tey çino şeref û camêrdiye.
Mı va: "Heqo, nıka bıviyêne
Na za çor xortê Kırmanciye,
Ma ve sıma ra pêro dênê,
Sari bıdiyene kerden û camêrdiye."
...
Mı va
"Najni, mı ra çı wazena?
To de çin o goni-qeyretê Kırmanciye..." (30)

Türkçesi:
"Vedalaşıp dışarı çıktım
Evin önünde çevremi sardılar,
Anadolu Türkleri, on yedi kişi bir kişiye vuruyor,
Şeref ve mertlikten yoksunlar.
"Tanrım" dedim,
"Şimdi olsaydı burda dört Kırmanciye (Kürdistan) genci,
Sizinle dövüşseydik de,
El göreydi yapılanı ve yiğitliği."
..
"Yenge, ne istersin benden?
Sende Kırmanclık (Kürtlük) kanı-gayreti yok"
Dedim.

Diğer bazı Dersim Dımılilerinin yazılarından da "Kırmanc" veya "Kırmanciye" sözcüklerinin kullanılışına birkaç örnek verelim:

I
"Wuşên Axa wayırê mıletê Kırmanciye vi..." (31)

Türkçesi:
"Wuşên Ağa Kırmanc(iye) milletinin sahibi idi..."

II
"... Horte ra serr vêrenê ra, dewleta Tırkû qanun vezena (vejena), vana "Na ra têpiya bekçi leyê dewlet de ververê pêşmergûnê Kırmancû pêro dê." (32)

Türkçesi:
"Aradan yıllar geçer, Türk devleti yasa çıkarır, 'Bundan sonra bekçiler, Kırmanc (Kürt) peşmergelerine karşı devletin yanında dövüşsünler' der."

III
Burada aktaracağımız metin ise sonraları tahrif edilmiştir. Bu metnin ilgili bölümü şöyledir:
"Lawikê ma, sanikê ma ca roz ve roz bêne vind? Ca caê de namê Kırmanciye nêvejino? Ca rê caê radun de vengê ma ... " (33)

Türkçesi:

"Türkülerimiz, masallarımız niçin günden güne kayboluyor? Niçin Kırmanciye'nin adı bir yerde çıkmıyor? Niçin radyolarda sesimiz..."

Daha sonra, yukarıdaki metin, Dımılilerin Kürt olmadığı propagandasını yapan ve Ebubekir Pamukçu tarafından yayınlanan Ayre dergisinde de yayınlanmış, fakat Ayre'de "Kırmanc" sözcüğü kaldırılmıştır. Böylece Türkiye dışında belki de ilk kez bir metin Kürt (Kırmanc) sözcüğü açısından sansüre uğramıştır. Ayre'de "Kırmanciye" ile ilgili cümlesi çıkarılmış olan metin şöyledir:

"Lawıkê ma, sanıkê ma ça roz ve roz benê vind? Ça cayê radun de vengê ma..." (34)

Türkçesi:

"Türkülerimiz, masallarımız niçin günden güne kayboluyor? Niçin radyolarda sesimiz..."

Dersim Dımılilerinin Kurmanc lehçesi anlamında kullandıkları "Kırdasi"/"Kırdaski" sözcüğünün yerine "Kırdaşi"/"Kırdaşki" de denebiliyor (Dersim şivesinde "S" ve "Ş" seslerinin birbirine dönüşmelerine sık sık rastlanır). Yeri gelmişken belirtelim ki, "Kırdaşi/Kırdaşki" sözcüğü Türk kayıtlarına ilginç bir biçimde girmiş bulunuyor.

1950 yılındaki T. C. Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarıyla ilgili bir kitapta (35), illerdeki "anadil itibariyle nüfus" bölümünde, Kürtçe başlığı altında şu üç lehçe yeralıyor: 1)Kürtçe/Kırmancca (Kitapta bu iki sözcüğün İngilizce karşılığı "Kurdish and Kırmanc" biçiminde sunuluyor.) 2)Kırdaşça 3)Zazaca

Kurmancca ve Zazaca'dan ayrı olarak Kırdaşça diye bir Kürt lehçesinin olmadığı düşünülünce ve özellikle de sözkonusu kitaba göre Kırdaşçanın en çok konuşulduğu iller gözönüne alınınca durum anlaşılıyor. Belirtilen bu listede Kırdaşçanın fazla konuşulduğu iller sırasıyla Tunceli, Erzurum ve Erzincan'dır. Yukarıda Kırdaski veya Kırdaşki olarak değindiğimiz adın Dersim Dımılı Kürtleri arasındaki kullanılışının Türk makamlarının böyle bir ayırıma gitmesine yolaçtığı anlaşılıyor.

Aynı kaynağa göre, Kürtçe/Kırmancca konuşanların sayısı Tunceli'de 54 056 iken Zaza lehçesini konuşanların sayısı 3 529'dur. Bu sayılar konuyu daha iyi açığa kavuşturuyor. Bilindiği gibi Dersim (Tunceli)'de, Dımili lehçesini (kitaptaki ifadeyle Zaza lehçesini) konuşanlar, Kurmanci lehçesini konuşanlardan çok daha fazladır. Oysa ki burada Kürtçe/Kırmancca konuşanların miktarının Dımili (Zaza) lehçesini konuşanlarınkinden çok daha fazla yazıldığı görülüyor. Dersim (Tunceli) Dımılileri kendilerine Kırmanc, lehçelerine de Kırmanci/Kırmancki dediklerinden, bu durum sözkonusu nüfus sayımında bu biçimde yansımıştır.

Bütün bu örneklerin gösterdiği gibi, hem Dersim Dımılilerinin, hem genelde "Kurmanc" adıyla tanınan ve Kuzey Kürtçesini konuşan Kürtlerin hem de Güney Kürtçesini konuşan Kürtlerin ayrı ayrı kendilerine Kırmanc dediklerini görüyoruz. Örneğin genelde Kurmanc olarak bilinen Kürtler, Şernex (Şırnak), Behdinan ve Çiyayê Kurmênc yöresi gibi birçok yörede kendilerine Kırmanc diyorlar. Yani bu sözcük, Kürdistan'ın Suriye, Türkiye, Irak ve İran işgalindeki parçalarındaki Kürtler tarafından bugün yer yer kullanılmaktadır. Güney Kürdistan'daki Kürtlerin kendilerine Kırmanc (36), lehçelerine

"Kırmanci Xwarû" (Güney Kırmanccası); Kurmanci adıyla tanınan ve Kürdistan'ın Türkiye parçasındaki Kürtlerin çoğunluğunca konuşulan lehçeye ise "Kırmanci Serû" (Kuzey Kırmanccası) dediklerini biliyoruz. Birçok yazılı kaynakta da yine Kurmanc yerine Kırmanc sözcüğü kullanılır (37). Örneğin Ehmedê Xani'nin Mem û Zin'indeki Kurmanc sözcüğü, bazı Mem û Zin metinlerinde Kırmanc biçiminde kullanılır. Öte yandan Kırmanc sözcüğünün de bazen "Kırmac" veya "Kırmaç" (38) biçiminde kullanıldığı görülür. Nitekim ünlü Kürt kadın şair ve tarihçisi Mestûre Xanımi Erdelan, tarihinde Kırmac sözcüğünü kullanır. Aynı şekilde Muhemmed Emini Gulustane, "Mucmelu'l-Tewarixê Efşariye we Zendiye" adlı kitabında, Süleyman Paşay Baban'dan sözederken "Sılêman Padşay Kırmac Bebe" der (39). Ferhengi Xal'a göre de Erdelan şivesinde "Kırmac" sözcüğü "Kırmanc" anlamında kullanılır (40).

Kırmanc sözcüğünün ikinci dediğimiz diğer anlamına gelince, Muzaffer Erdost'un Şemdinli yöresiyle ilgili bir araştırmasında bu konu ile ilgili olarak şunları okuyoruz:

"Aşiret, kabilelerden ve hiçbir kabileye mensup olmayan Kırmançlardan meydana gelir... Başka mirlerin yönetiminden çıkarak, başka aşiret reislerinin baskısından kaçarak, bir aşiret içine gelerek yerleşmiş üyeler, aileler ve kabileler, yeni geldikleri aşiret ile zamanla kaynaşırlar ve bunlar da zamanla aşiret üyesi sayılırlar; ama aşiretin kanını taşımadıkları için ayrı ve düşük bir tabaka muamelesi görürler, bunlara kırmanç denir (Muzaffer Erdost'un notu: Kürtlerin büyük bir boyu olan Kırmanç (Kurmanç) şubesi ile buradaki "kırmanç" sözünü birbirine karıştırmamak gerekir. Burada aşiret içinde Kırmanç olmaktan başka hiçbir kan akrabalığı olmayanlar anlamında kullanılmaktadır)".

Yine Muzaffer Erdost, aynı araştırmasında şöyle diyor:

"Kırmanç, aşiretinden birey, aile veya kabile halinde ayrılarak bir başka aşiret içine yerleşmiş olanlardır. Örneğin İran'dan gelen Humaro aşireti mıntıkasında Nerduşe'ye yerleşen Dıri kabilesi, kendi aşiret mıntıkasında kabile sayıldıkları halde, Humaro aşireti içerisinde kırmanç sayılmaktadırlar.

Bir kırmanç, 'mîr'in veya 'pısağa'nın kızını, aşiret üyesi sayıldığı halde, aşiret kanını taşımadığı için alamaz. Kaçıracak olursa, aşiretten kovulur, fırsat bulunursa öldürülür, malı elinden alınır. Ayrıca, kırmanç, divanhaneye girip oturamaz, sohbete katılamaz." (41)

M. van Bruinessen, İran Kürtleriyle ilgili bir yazısında, "kırmanc" sözcüğünü *"Çiftçilikte uğraşan ve aşiret mensubu olmayan Kürt"* diye açıklar (42). Aynı yazar, "Kurmanc" (Bence bu sözcüğün "Kırmanc" biçiminde olması gerekir-Malmisanıj) sözcüğünün *"Kuzey'in bağımlı köylülüğünü"* örneğin Çatak'ın aşiretsiz köylüleri ile Şırnak ve çevresindeki *"aşiretsiz (aşiretsizleşmiş) köylüler"*i ifade ettiğini, Güneyde aynı sözcüğün *"aşiret savaşçıları için"* kullanıldığını, Dızeyiler'de ise "genellikle bağımsız küçük çiftçiler" anlamında olduğunu yazar (43).

Irak ve İran Kürdistanı'nda *"Mukriyan, Soran ve Sıne (Senendec) halkı, köylü halka Kırmanc"* der (44).

Kırmanc sözcüğünü açıklayan Heci Ce'fer'e göre bu sözcük, Behdinan (Badinan) bölgesinde genel olarak Kürt anlamında kullanıldığı gibi, bazen *"reaya, alt tabakadan halk"* anlamında da kullanılır. Örneğin birisine *"Ez ne kırmancê babê te me"* (45) (Senin babanın kırmancı değilim) derken kastedilen budur.

Aynı şekilde Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın Kürtçe-Arapça sözlüğünde, "Kurmanc" sözcüğünün "reaya" anlamına da geldiği (46) belirtilir. (Bu sözlüğün Mehmet Emin Bozarslan tarafından çevrilip yeniden düzenlenerek 1978'de yapılan İstanbul baskısında, "Kurmanc" sözcüğünün bu ikinci anlamına yer verilmemiştir.) (47)

Bu husus İsmail Beşikçi'nin de dikkatini çekmiştir. Beşikçi, *"Şeyh, seyit, aşiret reisi ve büyük toprak ağaları, kendi deyimleriyle Kırmançlar'a yani halka kızlarını vermezler"* dedikten sonra konuya şöyle açıklık getiriyor:

"Kırmanç, Kürt demektir. Fakat Doğu'nun feodal egemen sınıfı kendini Kırmanç kabul etmemekte, bu terimi ezilen, sömürülen, horlanan Kürt halkı için kullanmaktadır. Bu Osmanlı devrindeki ümmetçilik ideolojisinin kalıntılarıdır. Fakat Kürt halkı uluslaşma sürecine girdiği zaman Kırmanç değer kazanacak, aşaşılayıcı anlamını kaybedecektir. Osmanlı İmparatorluğu devrinde horlanan Türkmen'in Türk halkının uluslaşmaya başlamasıyla değer kazanması gibi..." (abç) (48)

"Kurmanc" sözcüğü de bazen "Kırmanc" sözcüğüyle aynı anlamda kullanılır. Örneğin Selmas ve Urmiye yöresindeki Kürtler arasında, aşiretlerden hiçbirine mensup olmayan, temel uğraşı tarım ve çiftçilik olan yerleşik köylülere "Kurmanc" denir (49).

İhsan Nuri'nin bu konuda yazdıkları da pek farklı değildir:

"Kürdistan'ın Rızaiye ve Şahpur kesiminde aşiret teşkilatına mensup olanlar kendilerine Kurd, tarımla uğraşan diğer kesime de Kurmanc adını verirler. Bu Kurmanclar da kendilerine Kurd diyorlar. Bu aşiretler kendilerini Kurd milletinin Kurmanc bölümünden sayarlar ama diğerleriyle aralarında ne dil ne de görenek ve alışkanlıklar yönünden farklılık yoktur." (abç) (50)

Tewfiq Wehbi ile C. J. Edmonds'un açıklaması keza aynı yöndedir:

"Kırmanc: Aşiret mensubu olmayıp Kürtçe konuşan köylü." (51)

Ünlü Kürt şairi Melayê Cıziri'nin bir şiirinde kullandığı *"mir û kurmanc"* (bey ve kurmanc) (52) deyişini de hatırlarsak Kurmanc sözcüğünün birkaç yüzyıl önce de bu anlamıyla kullanılabilidiğini anlarız.

Ama ünlü Kürt şairi Ehmedê Xanî, 17. yüzyılın sonlarında yazdığı Mem û Zin'de, eserinin yazılış nedenini açıklarken "Ekrad" (Arapçada Kürd sözcüğünün çoğulu) ve "Kurmanc" sözcüklerini birlikte ve aynı anlamda yani Kürt anlamında kullanır:

"Da xelq nebêjitın ku "Ekrad
Bê me'rîfet in, bê esl û bunyad
Enwa'ê milel xudan kıtêb ın
Kurmanc tenê di bê hisêb in."

Türkçesi:
Ki el "Kürtler,
Marifetsiz, asılsız ve temelsizdir,
Çeşitli milletler kitap sahibidir
Sadece Kürtler hesapsızdırlar" demesin.

Son olarak "kurd" sözcüğünün başka bir anlamına da değinerek bu bölüme son verelim. Ünlü Farsça sözlüklerden "Ferhengê Mu'in"de "kurd" sözcüğü *"çoban, sürü sahibi, göçebe"* (53) biçiminde açıklanır. Öte yandan

"Ortaçağda yaşamış Arap coğrafyacılar, 'kurd' sözcüğünü (Arapça çoğulu: ekrad) (54), *ne Arap ne de Türk olan göçebe ya da yarı-göçebe aşiretler için kullanmışlardır...... çok seyrek olarak da Arapça konuşan göçebeler bile 'ekrad' diye adlandırılırdı."* (55)

Kurr

Dımılilerin Kürt olmadığını iddia edenlerden bazıları, önemli bir kanıtmış gibi Dersim Kırmanclarının (Dımılilerinin) Kurmanclar'ı "Kur" veya "Qur", dillerini ise "Kırdaski" diye adlandırdıklarını ileri sürerler.

Oysa ki Dersim Alevileri "Kurr" sözcüğünü sadece "Kurmanclar" için değil, Kurmanc olsun Dımıli olsun Sünni Kürtler için kullanırlar. Bu sözcüğü kullananlar da sadece Dersimli Dımılıler değildir. Dersim ve Maraş yöresinin bazı Alevi Kurmancları aynı sözcüğü Sünni Kurmanclar için de kullanırlar ve bu sözcük Dımıli olsun Kurmanc olsun Sünnileri küşümsemek, hafife almak için kullanılır. Bu anlamıyla "Kurr" sözcüğü, Türkçe'de Kürtler için "cahil, bilgisiz" anlamında -hakaret sözcüğü olarak- kullanılan "kırro" sözcüğünü çağrıştırmaktadır (56). Nitekim yukarıdaki sözcüğün "Kuro" biçimindeki kullanılışına da rastlanmaktadır. Örneğin Haydar Işık'ın Dersimli Memik Ağa adlı romanında Memik Ağa şöyle der:

"-Saadettin Efendi, Bertal Ağa Xormek aşiretinin reisidir. İyi bilirsen sen de. Bu aşiret şimciyecek devletten yana çıktı. Şıh Said İsyanı'nda Kurolara darbe vurmuştur." (57)

Şêx Said İsyanında darbe yiyenlerin sadece Kurmanclar olmadığı, en az onlar kadar Sünni Dımılilerin de darbe yediği ise açıktır.

III-DIMILİ

Bu sözcük daha çok Kurmanclar tarafından kullanılmak üzere, Kürtler arasında Dımıli, Dımbıli veya Dımli biçiminde söylenir. Kemal Badıllı, Kurmancların *"Zazalara nadiren Zaza, fakat genel olarak Dımıl"* (58) dediklerini yazar.

"Dımıli" sözcüğü, yazılı kaynaklarada Dunbuli (59), Dunbeli, Dünbeli (60) Dunbali (61), Donboli, Dınbıli (62), Dümbüli (63), Dümbeli (64), Dumbili (65), Dumbüli (66), Dumbuli (67), Dımbeli (Dumbeli) (68), Dımbıl[i] (69) Dümbüllü, Dımılli, Dumuli, Dumıli, Dumli gibi çok değişik yazılışlarla karşımıza çıkar. Öyle ki bir kitabın değişik sayfalarında (70) veya bir kitabın farklı çeviri ve baskılarında bile bu sözcüğün değişik biçimlerde geçtiğini görürüz. Örneğin İslâm Ansiklopedisi'nde Şerefname'den "Dumbuli" biçiminde aktarılan aynı sözcük, Şerefname'nin Türkçe çevirisinde "Dınbıli", Kürtçe çevirisinde ise "Dunbuli" biçimindedir. Bu değişik biçimlerin, daha çok Arap harflerinin okunuşundaki değişiklik ve yanlışlıklardan kaynaklandığı anlaşılıyor. Çünkü Dunbuli veya Donboli söcüğü, Arap alfabesinde DNBLY harfleriyle yazılır. Sözcüğü önceden tanımayanlar çoğu kez bunu yanlış okumuşlardır.

Kaynaklar bu sözcüğün anlamı ve kökeni ile ilgili değişik yorumlarda da bulunurlar. Bunlardan bazıları şöyledir:

"Diyarbakır, Genç, Kulp, çapakçur, Siverek civarı halkı ve Dersimliler kâmilen Zaza'dırlar. Zazalara Dümbeli derler. Bunu 'Düm-meli yani Meli'nin

arkasına gelen' yahut 'Meli'nin kuyruğu' gibi bir mana ile tefsir ederler. Güya Kürtler Mil ve Zil diye iki esastan doğmuş imiş, Dümbeli[nin] bu kaynaklardan birine tamamiyle mensup olamayan, yalnız ata cihetiyle Mil ile bir münasebeti olanlara mahsus bir ad olduğu söylenir." (71)

Bir başka rivayet şöyledir:

"Mevcut rivayetlere göre, güya bir zamanlar Viranşehir Mılli(Milli) aşiretine tabi olmalarından kinaye olarak Zazalara 'Mıllilerin arkası, devamı, tabii' manasına Dumılli denmiş ve zamanla bu kelime Dumuli/Dımıli-Dumıl, Dımıl şekillerine girmiştir (dû, Kurmançça̧da arka, son, sonra, devam veya kuyruk ve tabi anlamındadır" (72) diyenler olduğu gibi, *"Dumıl, geniş omuzlu"* anlamına gelir (73) diyenler de vardır.

Bu rivayet, hiç değilse yüzyılımızın başında Dersim Kürtleri arasında da yaygındı. Mark Sykes, Milli aşireti başkanı İbrahim Paşa'nın Dersim Kürtleri arasında da saygı gördüğünü, onun *"Dersim'de muhafızsız olarak seyahat edebilecek tek yabancı"* olduğunu belirttikten sonra İbrahim Paşa'nın şöyle dediğini yazar:

"Yıllarca önce Kürtler iki kola ayrılmışlardı, Mılan ve Zilan olarak. Mılanların 1200 aşiretleri vardı; ancak bunlardan hoşnut olmayan Allah bunları sağa sola dağıttı. Bunlardan kimi kayboldu ve kimi de yaşamını sürdürdü. Bu kaybolmaktan kurtulanlar Mılanlar'ın başı olarak bana saygı gösterirler."

"İbrahim'in anlattışı hikâye Muhammed'den çok önce olan bir duruma ilişkin. Böylece Mılanlar'ın bir kısmı Hıristiyan, bir kısmı da Yezididirler. Mılan efsanesine göre, kendileri Şem'in çocuklarıdır ve Arabistan'dan gelmişler. Ancak Zilanlar doğudan gelmişler. Şimdi bu muğlak efsane ile Dersim'in tüm Kürtleri arasında da karşılaşılır. Bunu burada durdurarak, bunun değişiği olan bir diğer efsaneye geçelim:

"Arabistan'dan gelen Mılanlar, Dersim'de yerleştiler. Sultan Selim Batı Kürdistan'ı fethettiği zaman, veziri gördü ki Kürtler Dersim'in dağ eteklerinde başıboş gezmekte ve bölge göçebelerle dolu. Bundan ötürü vezir, isteyenlerin evler yapıp yerleşebileceğini, çadırda yaşamak isteyenlerin ise çadırlarını alıp güneye inmelerini emretti. Bazıları ev yaptılar, Türkçe öğrenip kadınlarına peçe giydirdi[ler]; bazıları Dersim'in ulaşılmaz doruklarına kaçtılar; bazıları da güneye indiler. İşte İbrahim Paşa bu güneye inenlerin başıdır." (abç) (74)

Karl Hadank gibi Bazı yabancı yazar ve araştırmacılar, Dımılilerin ve Goranların köken olarak da Kürt olmadıklarını, Deylemlilerin soyundan olduklarını ve Hazar Denizi'nin güneybatısından geldiklerini ileri sürmüşlerdir. Bunlara göre "Dımıli" sözcüğü de "Deylem" sözcüğünden kaynaklanır. Örneğin Artur Christensen'e göre, "Deylem" sözcüğü, seslerin yer deşiştirmesi (métathèse) sonucu "Dımli"ye dönüşmüştür (75). Aynı görüşleri araştırmadan benimseyen Kürt araştırmacıları da vardır. Bir varsayım olarak ortaya atılan ve döne dolaşa bugün adeta gerçekmiş gibi sözkonusu çevrelerce kabul edilen bu iddialar ile ilgili ikna edici kanıtlar ileri sürülebilmiş değildir. Örneğin "Dımıli"nin "Deylem" sözcüğünden kaynaklandığını iddia edenler "Dunbuli" sözcüğünün neyin nesi olduğunu izah etmemişlerdir.

Kanımca "Dımıli" sözcüğü, "Dunbuli" veya "Dunbeli" sözcüğünün değişikliğe uğramış biçimidir. Bu kanıya şuradan varıyorum:

1)Herşeyden önce, bugün de Motkan ve Sason gibi bazı yörelerde Zazalar "Dımbılan" adıyla anılmaktadırlar (sözcüğün sonundaki "-an", çoğul ekidir).

2)Peter Lerch, 1850'lerde Palu'nun kuzeyindeki Dumbeli aşiretinin Zazaca konuştuğunu yazar.

3)Birçok tarihçi, Xoy (Hoy) yöresinde Dunbulilerin yaşadıklarını yazar. Şerefname'de bunların aslen Yezidi oldukları ve Cızira Boxtan (Botan) yöresinden oraya gittikleri belirtilir. Acaba bunların bugünkü Dımılilerle ilişkisi nedir?

Dınbili adının yazılı kaynaklarda çok değişik biçimlerde geçtiğini daha önce belirtmiştik. Dınbılı adındaki Kürt kabilesinden sözeden -bildiğimiz- en eski tarihçi Mesudi'dir. Arşak Poladyan'ın aktardığına göre, Mesudi (ölüm tarihi: 956), ad-Dababile (Dunbili) kabilesinin Suriye'de yaşadığını yazar (Poladyan'ın kitabında "ad-Dababile" olarak geçen adın ed-Denabile olması gerekir. Çünkü Arapça'da Dunbil sözcüğünün çoğulu Debabile değil, Denabile'dir) (76).

14. yüzyılda yaşamış olan Mecdeddin Yakub Firuzabadi (1329-1414) de Arapça olarak yazdığı El-Kamusu'l-Muhit adlı ünlü sözlüğünde, bu sözcüğün doğru biçiminin Dunbul olduğunu ve bunun daha önceleri Musul civarında yaşamış olan bir Kürt aşiretinin adı olduğunu kaydeder (77). Firuzabadi'nin bu açıklaması, hem bugünkü Dımıli sözcüğünün aslını, hem de bunun bir Kürt aşiretinin adı olmasını belirtmesi açısından önemlidir.

Bu sözcüğün geçtiği en eski yazılı kaynaklardan biri olan "Mesaliku'l-Ebsar Fi Memaliki'l-Esmar"dan yapılan alıntılarda ise Dunbuli biçiminde olduğunu görüyoruz. Bu kitabında, Fadlullah İbnu'l-Umeri Şehabuddin Ehmed (1301-1349), Dunbulilerin -Musul'un kuzeydoğusundaki- Meqlub ve Muxtar (Maklub ve Muhtar) dağlarında yaşadıklarını yazar (78).

Dunbulilerin Kürt oldukları genellikle kabul edilir. Örneğin bu sülaleye mensup olup 995'te ölen bir bey, Emir Süleyman Kurd adıyla bilinir. Tarihsel kaynakların yazdığına göre, aynı sülaleye mensup olan beylerden Emir Ehmed Beg'in (ölüm tarihi: 1472) Kürtçe bir divanı vardı ve bu divan Kürtler arasında Hafız-ı Şirazi'nin divanı kadar değerliydi. Ehmed Beg ayrıca Hafız'ın gazellerini muhammes olarak Kürtçeleştirmişti. Papazyan'ın aktardığına göre, Dunbuli Kürtlerinden Ehmed Xan el-Dunbulî'nin oğlu Rustem Xan, yazdığı "İşaratü'l-Mezahib" ve "İşaratü'l-Edyan"da, 'Ebdurrezaq İbn Necef Quli Xan Dunbuli de 1850'de yazdığı "Tarixê Denabil"de (Dunbulilerin Tarihi'nde) Dunbuli'lerin Şii inancına bağlı Kürtler olduğunu yazarlar.

Basile Nikitine'in Farsça bir el yazmasından aktardığı bir bölümde, Dunbulilerin (Donbolilerin) adlarını "Dunbul" (Donbol) kalesinden aldıkları belirtilir. Bu kaleden ise bazen Diyarbekir'in dağlık kesiminde, bazen Fırat Nehri kıyısında, bazen *"Türklerin Karacahisar (Qerecehisar)* (79) *dediği fakat Dunbul (Donbol) Kalesi olarak ünlü olan"* bir kale, bazen de *"Kürdistan'ın ortasındaki"* bir kale diye sözedilir (80). Hemen belirtelim ki, Diyar-ı Bekr veya Diyarbekir adı, bugün Türkçe'de Diyarbakır (81) denilen şehrin adı olmadan önce Yukarı Dicle Bölgesinin adıydı. Örneğin 19. yüzyılın ortalarında yazılan bir diğer Farsça kaynağa göre, Diyarbekir Vilayeti'nin doğusunda Büyük Ermenistan ve Kürdistan, batısında Küçük Ermenistan ve Mülk-i Şam, kuzeyinde Anadolu ve Erzincan, güneyinde ise Şam ve Arabistan toprakları bulunmakta idi (82). 1868-1885 döneminde Diyarbekir vilayetine bağlı olan sancaklar ise şunlardı: 1)Diyarbekir (Siverek, Ergani Madeni, Resülayn, Lice, Silvan, merkez yani Amid) 2)Mamuretülaziz 3)Malatya 4)Siirt 5)Mardin (83). Farsça metinde sözkonusu edilen Diyarbekir sözcüğünün de bu eski

Diyarbekir vilayeti anlamında kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Dımılılar bugün de adıgeçen bu bölgede yaşıyorlar.

Dunbul kalesi hakkındaki benzer bir açıklamayı da Ali Ekber Dêhxuda yapar:

"Dunbul, Diyarbekir yöresindeki bir dağın adıdır. Azerbeycan Dunbulilerinin reisleri aslen bu yöredendirler ve Kürdistan'da Dummel/Zaza diye ünlüdürler." (abç) (84)

Dunbıl (Dunbul) kalesinin "Sencıran Dağı"nda olduğunu yazan (85) kaynaklar da vardır. Adı geçen "Sencıran Dağı", büyük bir olasılıkla Yezidilerin yaşadığı -ve Kürtlerin Şıngar veya Şengal dediği- Sincar Dağı'dır.

Dımılilerin Kürt olmadığını iddia eden bazı yazarların kabul etmek istememesine karşın bu açıklamlar, İran sınırları içindeki Xoy yöresi Dunbulileri ile konumuz olan Kuzey Kürdistandaki Dımılilerin ilişkisini göstermektedir.

Dımılilerin bugün yaşadıkları Kuzeybatı Kürdistan'a ne zaman geldikleri konusu henüz tartışmalı olmakla birlikte İshak Sunguroğlu'dan aktardığımız şu açıklamalar, hem Dersim Dımılilerinin -yazarın deyişiyle Dinbillilerinin- Irak'tan Dersim'e göçeden Kürtler olmasını ifade etmesi hem de bunlar arasında Aleviliğin yayılmasına yer ve kişi adları belirterek değinmesi açısından önem arzetmektedir. Sunguroğlu şöyle yazmaktadır:

"... Şah İsmail ise, zaptettiği bölgelerde emniyeti temin etmek için kendi tebaasından olan Dinbilli aşiretini tedibe girişince etrafında bulunan bütün Irak Kürtleri korkularından batıya doğru kaçmağa başlamışlar ve gelip Van, Bitlis, Diyarbekir, Harput gibi dağlık bölgelerine yayılmışlar ve bunlardan bir kısmı bilhassa sarp dağlara ve vahşi meşe ormanlarına sahip ve aynı zamanda yol uğrağı da olmayan Dersim'i bir yurd olarak seçmişler ve buraya yerleşmişlerdi."

"... [Şah İsmail] Bu cümleden olarak Rumyeli Nur Ali Halife namında bir Kızılbaş şeyhini de Çemişgezeğe göndermişti. O zaman Çemişgezek emiri bulunan Hacı Rüstem, Nur Ali'yi memlekete sokmıyacağı ve karşı koyacağı yerde, bilâkis şehri bu halifeye terk ile savuşup Şah İsmail'in yanına gitmişti... Nur Ali uzun zaman Çemişgezek'te kaldı, Çemişgezek ve Dersim'de durmadan çalışarak Şiiliği halka aşıladı, bu tohumlar, yerli halk ile Dersim'e yerleşen Irak Kürtleri arasında bir mezhep farkı ve dolayısıyla çetin bir düşmanlık meydana getirdi, ardı arası kesilmeyen Dersim isyanları işte bu tarihten sonra başlamıştır..." (abç) (86)

Bazı kaynaklar Dunbulilerin daha önce Şafii mezhebine mensup olduklarını da yazarlar (87).

Hemen belirtelim ki bütün Dımılilerin bugün bulundukları bölgelere birlikte değil de değişik zamanlarda gelmiş olmaları da mümkündür.

4)Dunbuli sözcüğündeki "NB" seslerinin giderek kolay söyleyiş biçimine, yani "MB"'ye ve nihayet "M" sesine dönüştüğü ve sözcüğün Dımbıli ve Dımıli (Dumuli) biçimlerini aldığı anlaşılıyor. "NB" seslerinin Kürtçede "MB'ye ve giderek "M" sesine dönüştüğüne dair birçok örnek bulunmaktadır. Burada bunlardan sadece birkaçını hatırlatalım:

	Dımıli lehçesinde	Türkçe anlamı
NB.....................MB...........................M		

şenbe................sembe......................şeme..........-.......cumartesi
sınbore.............sımbore/sembure....sımore..............sincap
mısk û 'enber.....mısk û 'ember.........mısk û 'emer.....misk ve amber
tenbel................tembel.....................temel................tembel
enbaz................embaz.......................'emaz................arkadaş
tenbîh...............tembê.......................temê.................tembih
’enber.................’ember....................’emer................amber

Şerefname'nin Dınbıli beyleri ile ilgili bölümünde, Dınbılilerin [Cızira] Boxtan (Botan) vilayetinden giderek Xoy yöresine yerleştikleri, başlangıçta Yezidi dinine mensup oldukları ve Kürtler arasında onlara Dınbıli Boxt denildiği belirtilir. Nitekim bugün de Cizre'ye bağlı Dunbılya diye bir köy vardır (bazı kaynaklarda adı Dumbulya veya Dımılya biçiminde geçen bu köyün Türkçeleştirilmiş adı Erdem'dir). Aynı şekilde Darê Yeni/Dara Hêni (Genç) ilçesine bağlı Botiyan köyü sakinleri ve bu adla anılan aşiret de Dımıli lehçesini konuşmakta olup Botiyan (Botiyon) adını korumaktadırlar.

19. yüzyılın ortalarında yazılmış olan Farsça bir kaynakta Dunbeli (Dunbıli)ler konusunda yazılanlardan ise bunların "Kızılbaş Kürt"lerden oldukları fakat artık Türkçe konuştuklarını öğreniyoruz:

"Dunbeli... bugün Kızılbaş taifesinden sayılan bir Kürt kabilesidir. Hepsi Türkçe konuşurlar ve Şia-yı İmamiye'dendirler. Xoy (Hoy) vilayetinde yaşarlar..." (88)

Tarihçi Muhemed Cemil Bendi Rojbeyani, sonradan Türkçe konuşan bu Xoy Dunbulilerinin eskiden Gorani lehçesiyle konuştuklarını yazar (89).

İran ve Kürt kaynaklarının verdiği bilgiler, Xoy (Hoy) yöresi ve Azerbaycan'daki Dunbuli Kürtlerine mensup bazı şair ve yazarları tanımamızı sağlıyor bugün (90). Bunlardan Heyran Xanım, Mehabad'da kurulan Komeley Jiyanewey Kurd'un yayın organı olan Niştıman'da Kürt kadın şairi diye tanıtılmıştır (91).

Yer ve aşiret adı olarak Dımıli

Bugün Kürdistan'ın değişik bölgelerinde Dımıli/Dumıli adını çağrıştıran bazı köy adları ile aynı adı taşıyan Yezidi aşiretlerine de rastlanıyor. Bunlardan -daha çok yazılı kaynaklara dayanarak- tesbit edebildiklerimiz şunlardır:

1-Diyarbakır'ın Kulp ilçesine bağlı Dumulyan (Baloğlu) köyü

2-Çemişgezek ilçesinin Germili (Gedikler) bucağına bağlı Dımıli (Akçeren/Atçelen) köyü

3-Cizre'ye bağlı Dunbılya (Dumbulya, Dımılya) köyü

Bu köyün adı, yazılı kaynaklarda Dunbılya, Dumbulya ve Dımılya biçiminde geçer ki bunlar, sözcükteki NB-MB-M dönüşmesini yansıtmaktadır.

4-Bingöl'ün Kiğı ilçesine bağlı Dımlag/Dımlek (Karaçubuk) köyü.

5-Abowian, 1848'de Palu'nun kuzeyindeki Dımbeli (Dumbeli) köyünden sözeder (92).

6-Bugün Suriye sınırları içinde bulunan Çiyayê Kurmênc yöresinde 'Efrin kazasının Reco nahiyesine bağlı Dumuliya adında bir köy bulunmaktadır. Resmî adı Dumbulli olan bu köyün sakinleri Kurmanc lehçesini konuşurlar.

7-İran'da Hervabad yöresinde Donboli ve Ehr yöresinde Dumuli (Dumulu) adlarıyla birer Şii köyü bulunmaktadır.

8-Bazı Türk kaynakları, Bongıla (Solhan)'daki Çanmerik ve Çolemerik Dımılilerinin (Zazalarının) Diyarbakır'ın Hazro ve Mardin'in Çaymaz'daki Dumbulan aşireti ile ilişkileri olduğunu kaydederler (93).

9-Yusuf Ziyaeddin Paşa, Dınbılan'ın, Şirvan aşiretlerinden biri olduğunu yazar (94).

10-Irak Kürdistanı'nda bulunan Dıhok ile yukarıda bir vesileyle adı geçen Meqlub Dağı arasıda bulunan Şêxan bölgesindeki birçok köyde Yezidi aşiretlerinden biri olan Dumili aşireti (95) yaşamaktadır. Bazı kaynaklarda bu aşiretin adı "Domıli" biçiminde geçer. J. Campanile'nin 1818'de yayınlanan eserinde, adıgeçen Yezidi Dumbeli aşiretinin de aynı aşiret veya onun bir kolu olduğu anlaşılıyor. Bundan hareketle, bu aşiretin adının eskiden Dumbeli iken sonradan Dumili (veya Domıli) biçimini aldığını söylemek mümkündür (96).

Bu vesileyle kimi Yezidi aşiretlerinin adının, bugünkü bazı Dımıli (Zaza) yerleşim birimlerinin adı olarak yaşadığına dair bir örneği hatırlatalım: Halen Gêl (Eğil) ilçesine bağlı bulunan Qızılan (Qızlan) adında bir köy bulunmaktadır. Bu köyün sakinleri Dımıli lehçesini konuşurlar. 1894'te yayınlanmış olan "El Hediyye'l-Hemidiyye Fi'l-Luxeti'l-Kurdiyye" adlı sözlükten, "Qızılan"ın (97) bir Yezidi aşiretinin adı olduğunu öğreniyoruz.

Yezidilerle Dımılilerin inanç ve gelenekleri arasındaki benzerlikler

Dımılilerle Yezidilerin ilişkisini gösteren başka belirtiler de vardır. Örneğin Dımılıler arasında, özellikle de Alevi olan Dımılıler arasında halen yaşıyan bazı gelenek ve törelerin Yezidilerinki ile büyük benzerlik göstermesi dikkat çekicidir (Konu ile ilgili kaynaklaradan bazılarında Alevi yerine Kızılbaş sözcüğü kulanılmakta ise de biz genel olarak Alevi sözcüğünü kullanacağız). Bu konu başlıbaşına bir inceleme konusudur ve bildiğimiz kadarıyla bugüne dek üzerinde yeterince durulmamış, inanç ve amel yönünden Kürt Aleviliği ile Yezidilik karşılaştırılmamıştır. Bu konuda bir fikir vermek için biz burada sadece birkaç hususu hatırlatacağız. Yanlış bir anlaşılmaya meydan vermemek için şu hususu belirtmekte de yarar var: Aşağıda Yezidilikle olan benzerlikleri üzerinde durduğumuz Alevilik, sadece Dersim Dımıli (Kırmanc) Aleviliği ile sınırlı değildir. Bunların bir bölümü Kürt olmayan diğer Aleviler için de geçerlidir (98).

1)Sünni-Şafii Dımılilerin yaşadığı Piran yöresinde her yıl Mayıs ayı ortalarında kutlanan Rojê Ziyar bayramı (99) ile Yezidilerin "Cemayi" günü kutlamlari arasındaki benzerlikler (100).

2)Dımılilerin -özellikle Dersim Alevilerinin- ve Yezidilerin güneşe verdiği önem

"Namaz kılacak olan Yezidi, güneş doğunca veya batınca ona doşru yönelir ve üç defa rükûa varır... Yezidi duaları dört tanedir:

1-Sabah duası: Arapça-Kürtçe karışımı uzun bir duadır.

2-Evger duası: Bu dua, diğerinden daha uzun olup yine sabahları okunur.

3-Güneş batış duası: 53 duadan meydana gelen bu duaya güneş duası da derler. Güneş battığı sırada bu dua okunur.

4-Akşam duası: Buna şehadet duası da derler. Yatağa girince okunur.... Yezidilerin güneş ve aya taptıklarına dair yanlış telakki, yüce Tanrı (Melek

Tâvus)'nın 'Ay ve karanlığın efendisi' ve 'güneş ve aydınlığın efendisi' olarak gösterilmesinin neticesidir..." (abç) (101)

Yezidiler, "Aynı şekilde sabahleyin güneş ışınları nereye vurursa orayı öperler." (102)

Dersimlilerde ise *"akşam yatağa girerken, sabahları kalkarken ve yıkanırken Hode'ye (Tanrı'ya-Malmisanıj) dua etmek her Dersimlinin borcu sayılır. Dersimli, sabahları pek erken kalkıp muhteşem dağlar arasından doğmakta olan güneşin şualarına karşı vücuduna muhtelif inhina ve hareketler vererek ibadet eder. Güneşe Tanrının Nuru denir."* (abç) (103)

Alevi olan Dersim Dımılileri, güneşe "bımbarek" (mübarek) veya "Roştiya Mehemed-Eli (Hz. Muhammed-Ali'nin Nuru), aya ise "Roştiya Ana Fatma" (Hz. Fatma'nın Nuru) der; doğuşu ve batışı sırasında güneşe dua (104) ederler (105). Şu Türküde olduğu gibi Kırmanci (Dımıli) lehçesiyle söylenen bazı Dersim türkülerinde güneşin "Mehemed" (Muhammed) veya "Mehemed-Oli (Muhammed Ali) diye adlandırıldığı görülür:

"Bıko sıpede ra Mehemed vejiyo
Na Mehemed-Oli yo..." (106)

Türkçesi:
"Oğul sabahtan Muhammed çıkmış
Bu Muhammed Ali'dir..."

"Dersim halkının inancına göre, sabah ibadet vaktidir... hayır ve bereket vaktidir... Derler ki 'Tanrı, kimin erken uyanarak kendisine dua edip andıktan sonra işine gittiğini anlamak için sabah erkenden ümmetine bakar. Ümmetini erken uyanma sırasına göre derecelendirir. En erken uyananın rızkını kepçe ile, daha sonra uyananınkini avuç ile, çok geç uyananınkini ise kaşık ile verir...' Sabah vakti çok makbuldur... sabah ibadeti çok çok makbuldur." (107) Dersimli bazı ozanlar, şiirlerinde bu konuları işlemişlerdir (108).

Dersimli yazarlardan Munzur Çem de bir yazısında bu konuya değinir:

"Alevi Kürtlerde ateş, güneş ve ay kutsal olarak bilinirler....

... Güneş tanrıya yakın düzeyde kutsallığa sahiptir. O nedenle de birtakım zorunlu haller dışında, kurban mutlaka güneş doğarken ve ona çevrilerek kesilir. Ay, aynı şekilde kutsal olmakla birlikte güneşten bir derece daha aşağıda yer alır. Güneş ve ay doğarken, yüz onlara çevrilir, eller açılır ve dua edilir. Güneşe, ayrıca hastalık ve öteki sıkıntı anlarında da yalvarılır, dua edilir. Dua, güneşin ve ayın adını anarak onlara yalvarma biçimindedir." (abç) (109)

Dersimli Aleviler, güneşe öylesine önem vermektedirler ki bazan hastaların iyileştirilmesi için bile ona yalvarırlar (110).

Dersim dışındaki bazı bölgelerde de Dımılilerin güneşi adeta kutsal saydıkları ve onun adına yemin içtikleri görülür. Örneğin Piran ve Gêl (Eğil) yöresinde günlük hayatta sık sık "Ino roj mı kor ko (bıko)!" yani "[Yalan söylüyorsam] Güneş gözümü kör etsin!" anlamında yemin edilir.

3)Yezidilerde ve Dımıli Alevilerinde Xızır (Hızır)'a olan saygı

M. Nuri Dersimi'nin yazdığına göre, Dersimlilerin ikinci önemli bayramı Hıdır İlyas bayramıdır. *"Ocak ayının sonunda üç gün oruç tutulur. Bu üç gün zarfında bazı kızlar su içmezler ve rüyalarında kendilerine su verecek olan gencin kendilerine nişanlanacağına ve eş olacağına inanırlar. Oruçtan sonra,*

kavut dedikleri kavrulmuş buğdaydan yapılmış unu, bir kap içerisinde en yüksek yüklük üzerine koyarak etrafına mumlar yakarlar ve gece Hazreti Hıdır'ın bir işaretini beklerler. Ertesi günü sözü geçen kavut, yağ ve balda pişirilerek komşulara dağıtılır, sofralar çekilerek düğün bayram edilir." (111)

Munzur Çem de aynı konuya değinir:

"... Hızır'ın Alevi inancında çok önemli bir yeri olduğunu belirtmek gerekir. Bu inanca göre, Hızır aksakallı bir ihtiyardır. Boz bir atın sırtında gezer. O, 'cantêzık' (tezcanlı) tır. Öylesine sır sahibidir ki her an her yerde hazır haldedir. O nedenle de dara düşüldüğünde hemen hemen her zaman ilk olarak ona seslenilir."(112)

Dersimli ozan Wuşenê Tikmeyi (1911-1986), bir deyiğinde Xızır (Hızır) için şöyle der:

"Çıqa kokım o, cansenık o, Kal Xızır o
Koti veng dê hem hazır o hem nazır o."(113)

Türkçesi:

"Ne kadar da yaşlıdır, tezcanlıdır, Yaşlı Hızır
Nerede çağırsan hem hazır hem nazırdır."

Gêl (Eğil) ve Piran yörelerinde olduğu gibi, diğer yörelerdeki Dımılıler arasında da 13 Ocak'a rastlayan Sernewe'den kısa bir süre sonra, Xız İlyas (Xiz Liyas, Xed İlas) günü "qawıtı" (kavut) hazırlanıp evde kiler gibi herkesin -özellikle çocukların- uğramadığı bir yerde yüksekçe bir yere konur. Bir gece orada bırakıldıktan sonra sabahleyin yenir. O gece Xoca Xızır (Hoca Hızır)'ın gelip hazırlanan kavuta dokunabileceği, bunun da çok hayırlı ve şans getiren bir şey olduğuna inanılır.

Sincar Yezidileri de şubat ayının ilk perşembe günü Xıdır İlyas bayramını kutlar ve bundan önceki üç gün oruç tutarlar. Üç gün yerine bir gün oruç tutanlar da vardır. Dımılıler gibi Sincar Yezdileri de Xıdır İlyas günü kavut hazırlayıp tanıdıklara, yakınlara dağıtırlar (114). Bazı araştırmacıların bu bayramın Hıristiyanların kutladığı bir bayramdan kaynaklandığı görüşünde olduklarını da belirtelim.

4)Dersim'de kutlanan ve bazı kaynaklarda diğer Alevilerce 21 veya 22 Martta kutlandığı (115) belirtilen Neweroze (Nevruz) yahut Sultan Newruz bayramı (116) ile Yezidilerde kutlanan "Cejna Sersalê" (Yılbaşı Bayramı) (117).

5)Yezidilikte dinsel bazı tabakalar veya sınıflar bulunduğu, bunlardan birinden diğerine geçilemediği bilinmektedir. Bu bir nevi kast sistemidir. Bu katılıkta olmamakla birlikte Dersim Alevileri arasında da bunun kalıntıları denebilecek bazı belirtilere rastlanıyor. Örneğin her zaman olmasa da *"Pir ve rehberler çoğunlukla Kurêşanlıdırlar.... Pir ve rehberlere pirlik edenler ise değişik aşiretlere mensupturlar. Örneğin Sêydan (Sêydû), Axuçan (Axuçanû), Bava Mansuriyan (Bava Mansurû), Dewrês Cemalan (Dewrês Cemalû) aşiretleri bu durumdadırlar... Kişi, fiilen dede, rehber veya mürşid olarak görev yapsın yapmasın, eğer sözkonusu aşiretlerden biri ise sıradan insanlardan ayırdedilen bir özellliği, kutsal kişiliği var demektir. Bu özelliğin o aşiret veya aileye Tanrı tarafından kazandırıldığına inanılır. Onların eli öpülür ve kendilerine saygı gösterilir..."* (abç) (118)

6)Yezidilerdeki "Baba Şeyh (İhtiyar)", "Pîr", "Sultan", gibi dinsel unvanların Dersim Alevileri arasında da bulunması dikkat çekicidir. Örneğin Dersim evliyaları arasında birçok "Bava", "Kal" (İhtiyar) ve "Sultan"a rastlanır: Tuzık Bava, Kalo Sıpê, Kal Ferat, Kal Mem, Sultan Tehirê Serê Baxıra Sıpiye, Sultan Seyd (119) gibi.

7)Yezidilikte "birayê axretê" (ahiret kardeşi) seçme zorunluluğu ile Dersim Aleviliğindeki "mısayivêni" (musahiplik) uygulaması arasında büyük benzerlik vardır (120). Zaten Dersim Dımılileri de "musahip" için "bırayê axrete" (ahiret kardeşi) derler.

8)Hem Yezidilerin hem de Alevilerin bazı hayvanları kutsal saydıkları ya da bazı hayvanların etini yemedikleri bilinmektedir.

Örneğin Yezidilikte geyik etinin yenmesi yasaktır. Horoz eti de Yezidi şeyh ve müritleri için yasaktır (121).

Aleviler için ise geyik *"kutsal sayılan hayvanlardandır, öldürülmez... Horoz süslenir."* (122) Dersim Alevileri geyik avlamayı büyük bir günah sayarlar.

9)Hem Yezidilerde hem de Alevilerde bıyık ve sakala önem verildiği görülmektedir.

Yezidiler saç-sakal-bıyığa, hatta kafa ve yüzdeki bütün kıllara değer verirler. Öyle ki *"saçlarını uzatmaları, dudaklarını, kirpiklerini örten ve burun deliklerinden ve kulaklarından çıkan kıllardan dolayı Türkler onlara saçlı ve sekiz bıyıklı lakabını vermişlerdir."* Onlarda *"tıraş olmak, bıyıkları tamamiyle kesmek, başkasından alınmış tarak ve ustura kullanmak"* gelenek bakımından yasaktır (123).

Bazı kaynaklara göre, Alevilerde (Kızılbaşlarda) de *"bıyık ve sakal kesmek yoktur."* (124) Anlaşıldığı kadarıyla bugünkü Alevilerde bunlardan bıyık kesmeme geleneği yaşamaktadır.

Kürtlerde genel olarak saça değer verildiği anlaşılıyor. Örneğin saçı yakmak ya da yere atmak Sünni Kürtler nezdinde de iyi karşılanmaz. Kesilmiş olan saçlar toplanıp genelllikle yüksekçe bir yere, duvar kovuklarına vs. konur. Bu davranışta, temizlik kaygısı kadar eski din ve geleneklerin de etkisi olsa gerek.

Yezidi erkeklerinin saçlarını uzattıkları bilinmektedir. Eskiden hem Dersim'deki bazı Alevi seyid ve dedelerinin hem de Piran gibi bazı yörelerde kimi Sünni-Nakşibendi şeyhlerinin saç uzattıklarını da hatırlatalım.

10)Yezidilikte ve Alevilikte belirli kuralları çiğniyenlere karşı bir nevi afaroz etme cezası uygulanır. Çok ağır olan bu cezaya çarptırılan, "tahrim" olan (haramlaşan), diğer bir deyişle lanetlenen Yezidi, *"bütün haklarını kaybetmiş sayılır, hatta karısı ve çocukları da onu reddederler. Lanetlenen bir din adamı ise, sakalı kesilerek menfur ilan edilir ve Şeyh Adi'nin türbesine götürülerek hırkası alındığı gibi malı da müsadere edilir."* Hatta onu barındıran başka Yezidiler de aynı cezaya uğrarlar (125).

Alevilerde "düşkünlük" olarak bilinen bu toplumdan tecrit edilme cezası, Dersim Alevilerinde Dımıli lehçesindeki deyişle "Verê çêver de kemere ronayene" (Kapı önüne taş dikmek) veya "Nolêta Kurêş weardene" (Kurêş'in naletini okuma) adlarıyla bilinir (126). Bu cezaya çarptırılan *"aile ile her türden ilişkiler kesilir. Onlara selam verilmez, hayvanları köyünkinden ayırdedilir, yüzleri traş edilmez, niyaz veya kurbandan kendilerine pay verilmez ve*

onlardan bu tür adaklar alınmaz, ölüleri olduğu zaman cenazeye gidilmez." Bu bilgileri veren Munzur Çem'in yazdıklarından, sadece bu cezayı gerektiren suçu işliyenin değil sözkonusu kişinin ailesinin de cezalandırıldığı anlaşılıyor ki bu, cezalandırmanın suçlunun dışındaki yakınlarına da yönelik olması açısından ilginçtir.

11)*"Yezidi olmak için Yezidi olarak doğmak gerekir."* (127). Aynı şey Alevilik (Kızılbaşlık) için de sözkonusudur. Her istiyen Aleviliğe giremez. Abdülbaki Gölpınarlı'nın yazdığına göre, *"Kızıl-baş, erkek olsun, kadın olsun, mutlaka Kızıl-baş soyundan gelir."* (128).

12)Kızılbaşlarda kadın boşamak haramdır (129). Yezidilerde de kadın boşama olayına nadiren rastlanır.

13)Dinini gizleme (alevilerde "taqiye").

Yezidi Kürtlerle Dersim Kürtlerinin yakınlığı konusunda diğer bir husus Mark Sykes'in dikkatini çekmiş ve o Sincar Yezidileri ile Dersim Kürtlerinin fiziki olarak da benzediklerini yazmıştır:

"Sincar'ın Yezidileri fizik olarak Dersimli Kürtleri andırmaktadırlar: Küçük kemikli, ince boylu, zayıf, açgözlü, ızdıraplı yüzhatlı, asılı küçük burunlu, sivri çeneli, geniş ve sathi altçeneli, öne çıkık yüzkemikli, siyah gözlü ve ince yanaklı. Bunlar saçlarını altı ya da yedi bölüm halinde örerek, yüzün bir tarafından sarkıtırlar." (130)

Türklerle yaptığı işbirliği ile ünlü olan M. Şerif Fırat, Zazaların Dümbeli ve Yezidi adlarıyla adlandı[rıldı]ğını yazar (131).

Dımıli lehçesi ile Behdinan yöresinin Kurmanc şivesi arasındaki gramatik benzerlikler de Dımılilerin geçmişte bu bölgelerde yaşamış olmalarının izleri olsa gerek. İsim ve sıfat tamlaması ile ismin bükümlü biçimlerinde olduğu gibi bazı gramatik formlar, diğer birçok Kurmanc şivesinde kaybolduğu halde Behdinan Kurmanccası ile Dımıli lehçesinde halen yaşamaktadır. Bu dilsel benzerlikler de ayrıca ayrıntılı olarak incelenmeye değer. Biz burada ayrıntılara girmeden sadece birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

<u>Kurmanc lehçesinde</u> <u>Dımıli lehçesinde</u>

a)lawê muxtêr
b)lawê muxtari........................lajê muxtari/layê muxtari....muhtarın oğlu

a)bêrıya welêt
b)bêrıya walati.......................bêrıya welati..........................ülke hasreti

a)Mın sêv da lêwik.
b)Mın sêv da lawıki............Mı say day lajeki (layiki)...Oğlana elma verdim.

a)Jı Kemêl re bêje.
b)Jı Kemali re bêje................Kemali ra vaje........................Kemal'e söyle.

a)Ehmed nan xwar.
b)Ehmedi nan xwar.......Ehmedi nan ward (werd)......Ahmet ekmek yedi.

Yukarıdaki örneklerde a şıklarında sunulan formlar, Kurmanc lehçesinde bugün yaygın biçimde kulanılmakla birlikte, b şıklarındaki formlar Hekari, Behdinan ve onlara yakın yörelerde kullanılır. Görüldüğü gibi, Dımılı lehçesinde kullanılan form Kurmanccadaki b şıkkına uygundur.

Dil ve geleneklerdeki sözü edilen benzerlikler tesadüfi olamaz elbette.

IV-ZAZA

Üzerinde değişik yorumlar yapılmış olan ve belki de söylenişindeki kolaylık ve ahengin de etkisiyle, "Dımıli" ve "Kırd" adlarına oranla daha çok tanınan "Zaza" sözcüğünün önemli bir özelliği de hem Dımılıler için hem de yer yer Kurmanci lehçesini konuşan Kürtler için ad olarak kullanılmasıdır. Örneğin, Muhemmedî Xal'ın 1960'da Güney Kürdistandaki Süleymaniye'de yayınlanan Ferhengi Xal adlı Kürtçe sözlüğünde, Zaza lehçesi, Kurmanci olarak bildiğimiz lehçe anlamında kullanıldığı gibi, Doğu Kürdistandan Muhemmed Teqi İbrahimpur da Farsça-Kürtçe sözlüğünün girişinde, adını Behdinan (Badinan) yöresinden alan Behdinan lehçesine (yani Kurmanci lehçesine) halk arasında "Zaza" denildiğini belirtir (132). Kurmanc lehçesinin veya bu lehçeyi konuşanların Zaza diye adlandırılması ilk anda Kuzey Kürdistanlı Kürtlere tuhaf gelmektedir ama Zaza adını taşıyıp Kurmanc lehçesini konuşan Kürt aşiretlerine Kuzey Kürdistan'da da rastlanır. Örneğin M. Nuri Dersimi'nin yazdığına göre, aslen Dersimli olup 12 büyük kabileden oluşan ve Kurmanci lehçesini konuşan Koçgiri aşiretlerinin kabilelerinden bir tanesinin adı Zaza'dır. Aynı şekilde "Dumılı" adını taşıyan ve Kurmanc lehçesini konuşan Kürt aşiretleri de vardır. Irak Kürdistanı'ndaki Yezidi aşiretlerinden birinin adının Dumılı olduğunu yukarıda yazmıştık.

Hatta bazan aynı aşiretin bir bölümünün Dımılı lehçesini, diğer bölümünün Kurmanci lehçesini konuştuğu da görülür: Ali Kılıç'ın yazdığına göre, Dersim yöresindeki Demenû (Demenan), Alû (Alan), Gulû (Gulan), Karsanû (Karsanan) aşiretlerinin bir bölümü Kurmanci lehçesini konuşurken aynı aşiretlerin diğer bir bölümü de Dımılı lehçesini konuşmaktadır (133). M. Nuri Dersimi ve Mustafa Düzgün'ün belirttiğine göre de yine Dersim aşiretlerinden Sarısaltıxan, Balan, Kulıkan, Bamasuran, Masıkan, Çakan'ın bir bölümü Kurmanci, diğer bir bölümü Dımılı leçesini konuşmaktadır (134).

Ziya Gökalp'a göre, *"Dünbülîler'e* (135) *'Zaza' ismini veren yine Türklerdir. 'Zaza' kelimesini ne bizzat Zazalar ne de Kurmanclar kullanmazlar."* (136) Ziya Gökalp'in *"Dünbülîler'e 'Zaza' ismini veren yine Türklerdir"* derken neye dayandığı bilinmemekle birlikte bazı Kürt yazarları da dahil birçok kişi bu düşünceyi körü körüne benimsemiştir. MacKenzie'ye göre ise Dımılılere Zaza adını verenler Kürtlerdir (Kurmanclardır demek istiyor) (137). Fakat bunu yazarken o da Ziya Gökalp gibi herhangi bir belgeye dayanmamaktadır. Dolayısıyla -başka verilerle kanıtlanmadıkça- bu görüşleri kabul etmek için de herhangi bir neden bulunmamaktadır.

Eldeki veriler, Zaza sözcüğünün tarihinin sanılandan daha eskilere dayandığını gösteriyor. Ancak, bu sözcüğün kökeni hakkında kesin bir kanıya

varamadığımız için, burada konuyla ilgili değişik görüş ve bilgileri sunmakta yarar görüyoruz:

İlkin sözcüğün bugünkü sözlük anlamına bakalım. Ferhengi Xal gibi bazı Kürtçe sözlüklerden anlaşıldığına göre, Güney Kürtçesinde "zaza" sözcüğü "torun" anlamında kullanılır. Dımıli lehçesinde de Motki (Mutki) ve Hewêl (Baykan) yöresinde olduğu gibi bazı şivelerde "za", "ze" veya "zak", "oğul (erkek çocuk)" anlamında, "zaka" ise "kız çocuğu" anlamında kullanılır. Hewêl (Baykan) yöresi ağzından birkaç örnek verelim:

Zak o an zi keyneke ya? : Oğlan mı yoksa kız mıdır?

Zey to yeno: Oğlun geliyor.

Cine zaka (jîjeki) rê vace : Bu kız çocuğuna söyle.

Dımıli lehçesinde "çoluk çocuk" anlamında kullanılan "za vû zêç" (zo vû zêç) veya "zar û zêç"teki "za" ve "zar" sözcükleri "çocuk" anlamına geldiği gibi bazı hakaret ve sövgü ifadelerinde de "za" (oğul) kullanılır:

kutık zay kutiki: köpoğlu (köpekoğlu) köpek

kopek zay kopeki: köpoğlu (köpekoğlu) köpek

Şu sözcüklerde görüldüğü gibi, Dımıli lehçesinde yaygın olarak kullanılan bileşik bazı sözcüklerde de bu anlam korunmuştur:

warıza/wereza: kızkardeşin erkek çocuğu, yeğen

bıraza/bırarza: erkek kardeşin erkek çocuğu, yeğen

dedza/deza/datiza/dayza/dereza: amcaoğlu

xalza/xaliza: dayıoğlu

yaykza/yeykıza: teyzeoğlu

'emıza: halaoğlu

Hewramî lehçesinde de bazı bileşik sözcüklerde "za" sözcüğüne rastlanır. Örneğin:

kurreza: erkek çocuğun oğlu, torun

kınaçeza: kız çocuğun oğlu (138).

Kurmanci lehçesinde ise bu "za"nın yerini genellikle "zi" alır. Örneğin:

bırazi: erkek kardeşin oğlu

xwarzi: kızkardeşin oğlu

Bazı sözlüklerde Kurmanccadaki "xwarza" sözcüğü "kızkardeşin kızı" (139), "birarzî" sözcüğü ise "erkek çocuğun kızı" (140) biçiminde açıklanmaktadır. Yani Kurmanccadaki "za" ve "zi" yer yer hem "erkek çocuk" hem de "kız çocuk" anlamında kullanılmaktadır (141). Kurmanc lehçesinde "çocuk" anlamına gelen "zar", "zaro", "zarok" ile Güney Kürtçesindeki "zarole" sözcükleri de "za" sözcüğünden kaynaklanmaktadırlar (son iki sözcükteki "-ok" ve "-ole" ekleri küçültme ekleridir).

Yine Dımıli lehçesinde "zay datizay" (amcaoğlunun oğlu, amca torunu), "zay xalizay" (dayıoğlunun oğlu, dayı torunu) derken de kullanılan "za", "oğul" anlamındadır. Güney Kürtçesinde bunlara karşılık "amozaza" (amcaoğlunun oğlu) ve "xalozaza" (dayıoğlunun oğlu) ve bazı Kürt şivelerinde "brazaza" (erkek

kardeşin torunu) (142) sözcükleri kulllanılır. Bu bileşik sözcüklerde geçen "zaza" sözcüğü "torun" anlamına gelir.

Bu konuya değinen A. M. Menteşaşvili'ye göre, *"aza (kelime anlamıyla 'birinin oğlu' ya da 'birinden olma') bu gruptan ayrılan bir kuşağı gösterir. Bu terimin tekrarlanması, iki kuşağın birbirinden uzaklaşmasını gösterir. Bu şekilde oğulun oğlu 'kurraza'dır."* (143) Menteşaşvili'nin "aza" biçiminde yazdığı sözcüğün kökeni de "za" olsa gerek. Başındaki "a" (doğrusu "e") ise iki sözcüğü birbirine bağlamak için eklenir. "Kurreza" ("kurraza" değil) sözcüğünde olduğu gibi (kurr + e + za).

C. J. Rich, Zaza sözcüğünü "kekeç" ve söyledikleri anlaşılmıyan kişilerin konuşması biçiminde açıklarken, MacKenzie aynı sözcüğün Dımılilerin konuşmalarındaki "Z" sesinin çokluğundan kaynaklandığı yolundaki tahminden sözeder (144). Celadet Bedırxan da bir yazısında, *"Dumılilere, Kurmanci'deki 'J' sesini 'Z' olarak telafuz ettiklerinden dolayı Zaza denmişse, Palu ve Maden Dumılileri, Siverek Dumılilerinden daha çok Zazadırlar"* (145) diyerek böyle bir yorumun varolduğunu hatırlatır.

Rich'in yorumunun Fransızcadaki "zézayer" veya "zozoter" fiillerinin anlamıyla çakışması ise işin bir diğer ilginç yanıdır. Çünkü Fransızcadaki "zézayer": peltek konuşmak, 'J' ve 'Ş' seslerini 'Z' ve 'S' olarak söylemek" anlamına gelir. Burada bir tesadüften ziyade, C. J. Rich'in "Zaza" sözcüğünü yorumlarken Fransızca "zézayer" sözcüğünden ilham almış olabileceği akla geliyor. Ancak hemen ekliyelim ki yansımalı birer sözcük olan "zézayer" ve "zozoter" sözcüklerinin yazıya geçiş tarihi de Rich'in yazılarından çok eski değildir. "Zézayer" sözcüğünün yazıda ilk kullanış tarihi 1832, "zozoter"inkinin ise 1907'dir (146).

Kürt yazar ve çevirmeni Şukur Mıstefa da benzer bir açıklamada bulunuyor ve sık sık "jı" sözcüğünü kullanmalarından ötürü, Güney Kürdistan'daki medreselerde okuyan Kurmanclara "jê" dendiğini hatırlatıyor (Bilindiği gibi Güney Kürt lehçesinde "jı" yerine "le" sözcüğü kullanılır) (147). Zaza adının gerçekten bu farklı telaffuz ve konuşma özelliklerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını bilmiyoruz, ama Kurmanc lehçesindeki "J" sesinin Dımili lehçesinde yer yer "Z" veya "C"ye dönüştüğü doğrudur. Özellikle Dersim şivesinde, diğer şivelerin "J" ve "Ş" sesleri "Z" ve "S" seslerine dönüşür ya da bazı sözcüklerde tersine bir dönüşme sözkonusudur.

Güney Kürdistanlı bazı Kürtler bana Barzan bölgesindeki kimi Kurmanc aşiretlerinin, konuşmalarında sık sık "za" sözcüğünü kullanmalarından ötürü Zaza (za-za) diye adlandırıldıklarını söylediler.

Zaza sözcüğünün "Sasan (Sasani)" sözcüğünden geldiğini iddia edenler bulunduğu gibi, bu sözcüğe eski taş kitabelerden birinin üzerinde rastlandığını yazanlar da vardır (148). Gerçekten de M. Ö. 522-486 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Dara (Dariyus) zamanında, Babil'e yakın olan "Zazâna"dan sözedilir (149). Zaza adına, milattan binlerce yıl öncesine ait başka bazı kaynaklarda da rastlanıyor. Örneğin M. Ö. 3000'li yıllara ait olduğu tesbit edilen ve aşağı Mezopotamyadaki Mari'de bulunmuş olan Sümer tapınaklarından birinin adı Ninni-Zaza (Nini-Zaza)'dır (150) ki bu aslında bir Sümer tanrıçasının adıdır. Bazı kaynaklarda ise Ur şehrinde bulunan Ninni-Zaza veya İnnana-Zaza tapınağından sözedilir.

Eski yer adları arasında da "Zaza"ya rastlanır. Halis [Ataksoy]'un yazdığına göre, Kirhular M. Ö. 880'de Asur-Nazirpal'ı selamlamak için "Zaza-Buha" adlı konak yerine koştular. Fransız tarihçisi Gaston Maspero'ya göre, bu "Zaza-Buha", muhtemelen *"Mihrap Dağı ve Kervançemen dağları eteklerindedir."* (151) Ki adı geçen Mihrap Dağı'nın bulunduğu Maden yöresinde bugün de Zazalar yaşamaktadır (152).

Fakat burada değindiğimiz "Zazâna", "Ninni-Zaza", "İnnana-Zaza" ve "Zaza-Buha" sözcüklerindeki "Zaza"nın bugünkü Zazaların adıyla ilişkili olup olmadığının henüz açıklığa kavuşmadığını da hatırlatalım. Bu konunun iyice açıklığa kavuşması için daha detaylı araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Kimi yazarlar ise Zaza sözcüğünün tarihi Zuzaniye (Zawzan) bölgesi (153) ile ilgili olabileceğini (154) belirtirler. "Zawzan", Mukaddesi (doğum tarihi: 966)'ye göre Cezire-i İbni Ömer'in (Cızira Botan'ın) bir "nahiye"siydi. İbnü'l-Esir (1160-1234)'e göre ise el-Zawzan *"Musul'dan iki günlük mesafeden başlayarak Hilat [Ahlat] yakınlarına kadar uzanıyor, Azerbaycan tarafından da Selmas'a kavuşuyordu."* (155)

Nihayet "zaza" sözcüğünün daha önce değinilen Kırd ve Kırmanc sözcüklerinin ikinci anlamlarıyla bağdaşan bir anlamda kullanıldığı yolunda açıklamalar da var. Buna göre *"Zaza: Kürtçede bir aşirete mensup olmayan efrada derler. Bunların aşiretler nezdinde kıymetleri, itibarları hiç yoktur, hizmetkar güruhu addolunurlar"* (156).

Fakat bu açıklama kısmen yanlıştır. Çünkü hem Zazalar arasında hem Kurmanclar arasında aşiretler de var aşiret mensubu olmayanlar da. Yani Zaza, *"aşirete mensup olmayan efrad"* ile eşanlamlı değildir. Nitekim Mark Sykes hem "aşiret" sayılan Zazalardan hem de "aşiret-dışı" Zazalardan sözeder (157).

Bu konudaki değişik görüşlerden birini yine Mark Sykes aktarır. Onun yüzyılımızın başında yazdıklarından, *"Motkan Kurmanclarının Zazaların köleleri oldukları"* yolunda bir efsanenin varolduğunu öğreniyoruz (158).

Zazalardan açıkça sözeden eski metinlerden biri, 15. yüzyıl Türk halk şairlerinden Kaygusuz Abdal'a ait olan şu dörtlüktür:

"*Eğer bu sene çıkar isem yaza*
Toplayım bir parça Gürcü Abaza
Elime geçerse on kadar Zaza
Yolar sakalını kavlak satarım" (159)

17. yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi'nin, ünlü Seyahatnamesinde Kürt lehçe ve şivelerini sayarken bunların başında Zaza'yı saydığını görüyoruz. Evliya Çelebi, Süphan Dağı'ndaki yaylalara giden Kürt aşiretleri arasında da Zazaları sayar (160). Zazaların geçmişte her zaman bugünkü yerlerinde olmadıklarını, Evliya Çelebi zamanında nerelere kadar gidip geldiklerini örneklemesi açısından bu bilgiler önemlidir.

Yüzyılımızın başında ise Zazalardan tam göçebe olanlar yok denecek kadar azalmıştı. Ziya Gökalp'in yazdığına göre, 1920'lerin başında sadece Zikdê (Ziktê) Zazaları göçebe, diğer Zazalar ise yerleşiktiler (161).

18. yüzyılın ilk yarısında Divriği yakınlarında da Zaza oymağının bulunduğu ve bu yörede kişi adları arasında "Zazan"a rastlandığını yazılı kaynaklardan öğreniyoruz (162). Bugün de aynı bölgede, Kangal ile Sıvas arasında Zaza sözcüğü yer adı olarak yaşıyor (163). Yine aynı bölgede yaşayan Koçgiri aşiretleri arasında Zaza kabilesinin de bulunduğunu ve bu kabilenin Kurmanci lehçesini konuştuğunu daha önce belirtmiştik (164).

Bazı batılı eski kaynaklarda da Zaza sözcüğü geçer. Örneğin Carsten Niebuhr, Fransızcası 1780'de yayınlanmış olan kitabında, göçebe Kürt aşiretleri arasında "Zaza" ve "Dembali" [Dömbali] aşiretlerini de sayar. Ona göre, Zaza aşireti Siverek-Erzurum arasında, "Dembali" [Dömbali] aşireti ise Diyarbekir'in [bölgesinin] güney taraflarında -göçebe olarak- yaşamakta idi (165). Çok daha önceleri, Affonso adlı bir gezgin de *1566 yılının ilk günü, Diyarbakır şehrinden iki günlük mesafedeki -ve anlaşıldığı kadarıyla bu şehrin güneyine düşen- Dumbuly adındaki bir yere gittiğinden sözeder* (166).

İtalyan Gaetano Solanelli, 1882'de Roma'da yayınlanan bir yazısında Kürtçeyi Kurmanci ve Zaza (Curmangi, Sasa) bölümlerine ayırır (167).

Oskar Mann'ın yüzyılımızın başında derlediği Kürtçe bir beyitte de Şemzinan (Şemdinan, Şemdinli) yöresiyle bağlantılı olarak "Zaza" sözcüğü (168) şu şekilde geçiyor:

"Cuabê bınêrin bo Şemzinan
Suar bın le esp û zinan
Bo şawqi Mem û Zinan

Canan! Bıkeyn tekbir û rae!
Cuabê bınêrin bo zazaê
Suar bın le bo em sıfae." (169)

Yezidi inançlarından sözeden bazı kaynaklarda (170) "Melek Tavus"un "Zazail" (veya 'Ezazil, 'Azazil) (171) adıyla anıldığı da belirtilir. Melek Tavus, Yezidilerin en büyük meleğidir. Bütün yaratıklardan önce onun yaratıldığına, *"her yerde göründüğüne ve bulunduğuna"* inanılır (172). Dımılilerin Yezidilerle ilişkisine daha önce kısaca değinmiştik. Yezidilerin kullandığı bu "Zazail" sözcüğü de Zaza adını çağrıştırmakta, bu iki sözcük arasında ilişki bulunup bulunmadığı sorusu akla gelmektedir. Kakeyi adıyla bilinen ve özgün inançları olan Kürtlerin de "Şeytan" karşılığında 'Ezazil sözcüğünü kullandığını ekliyelim (173).

Daha önce "Dımıli" bölümünde, bazı kaynakların Dinbilli aşiretinin Şah İsmail döneminde "Irak"tan Dersim'e göçettiklerini yazdıklarını belirtmiştik. M. Emin Zeki'nin Kurd û Kurdistan adlı Kürtçe kitabında bu konuyla ilgili olarak yazdıkları da önemlidir. Onun belirttiğine göre (174), Yavuz Sultan Selim zamanında Dersim bölgesinden göçeden bazı Kürt aşiretleri "Şimali Cezire" bölgesine gelerek buradaki Arap, Ermeni ve Kürtlerle karışmış, hepsini asimile etmişlerdir. Bunlar kışı Karacadağ'ın güneyindeki ovalarda, nisan ve mayıs aylarını Cezire Ovasında, yazları ise Diyarbakır yöresinde geçirirlermiş. Aynı

yazara göre, *"Sincar Yezidileri doğal teşkilatları bakımından aynen Dersim Kürtleri gibidirler, saçlarını uzatır ve örerler. Giysileri komşularınki gibidir. Kendi deyişlerine göre, Timur Lenk [1336-1405] zamanında buraya [Sincar'a] göçetmişlerdir."* (abç)

Bu açıklamalar, Dersim yöresi Kürtleri ile bugünkü Güney Kürdistan'da yani Irak devleti sınırları içinde kalan Sincar yöresinin Yezidi Kürtleri arasında tarihsel bir bağın bulunduğunu teyit ediyor.

Bu vesileyle Yezidiliğin Yavuz Sultan Selim'den çok daha önceleri, örneğin 13. yüzyılda, Malatya yöresi Kürtleri arasında ve daha sonraları Batı Anadolu'ya yerleştirilen Germiyanlar arasında varolduğunu da belirtelim (175).

Yer adı olarak "Zaza" sözcüğü

Son olarak da Zaza adını taşıyan bir kaç köy ve yer adını hatırlatalım:

1-Sıvas il merkezine bağlı Zaza köyü

2-Erzincan'ın Esesi (Çatalarmut) bucağına bağlı Zazalar (Baltaşı) köyü

3-Erzurum'un Çat ilçesine bağlı Zazalar (Yaylasuyu) köyü

4-Midyat ilçesine bağlı Zaz (İzbırak) köyü (176).

5-Güney Kürdistan'da Zazan (177).

6-Yukarıda değinildiği gibi, Kangal ile Sıvas arasındaki bir bölgede Zaza sözcüğü yer adı olarak yaşıyor (178).

7-*"Heyran, jaro, jı Zazatê heta Dyûrbatê"* mısraında görüldüğü gibi Kurmancca bazı halk türkülerinde de "Zazat" adı geçer (Zaxo yöresinde). "Zazat" ise "Zaz" veya "Zaza" sözcüğünün Arapçadaki çoğul biçimidir (179).

8-Bazı kaynaklarda "Sason" adı da "Zazûn" biçiminde yazılmaktadır (180).

9-Konumuz olan Zaza sözcüğü ile ne derece ilgisinin bulunduğunu kestirmek zor, ancak Dımili lehçesine yakınlığı bilinen Hewramî (Goranî) lehçesinin konuşulduğu Doğu Kürdistandan (İran Kürdistanı) Paweli bir arkadaşın bana söylediğine göre, Nawsud yöresindeki Kemıne köyü civarındaki bir yolun adı "Zaza Ra" (Zaza Yolu) olduğu gibi, Pawe'nin güneydoğusundaki yüksek bir tepenin adı da "Qulê Zazi" (Zaz Tepesi)'dir.

Görülen o ki Zaza sözcüğü de geniş bir alana yayılmış ve yer yer farklı anlamlarda kullanılmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra, sonuç olarak denilebilir ki; gerek Kırd ve Dımili adları ile -bazı yerlerdeki kullanılış biçimiyle- Zaza adı, gerekse Dersim'de kullanılan Kırmanc adları aynı topluluğun adlarıdır. Bunların değişik zaman ve yerlerde kullanılışları ya da kullananları değişik de olsa hep Kürtlerin bir bölümü ya da bir aşireti için ad olarak kullanılmaları ortak özellikleridir.

KAYNAK VE NOTLAR

(1)Bu yazıda yeralan Kürtçe, Farsça ve Arapça ibareler ile kitap adlarını vs. Kürt alfabesiyle yazdım.

(2)Dımili lehçesiyle veya Dımılıler konusunda yazılanlar için bak. Malmisanıj, "Bibliyografya Dımıli (Zaza)", Hêvi (kovara çandıya gışti), Paris, no: 3, 4, 5, 6, 7

-Ayrıca bak. Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopî), Doza Kurdistan (Kürdistan Davası) Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları, İkinci basım, Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991, s. 250-254

(3)Dersim'de Dımıli lehçesi ile Kurmanci lehçesini ayırdedebilmek için halk arasında bazan ilkine "So-bê", ikincisine ise "Herre-were" de denir. Hem "So-bê" hem de "Herre-were"nin sözcük anlamı "Git-gel"dir.

"So-bê" (Şo-bê), bazı kaynaklarda "Bê-so" biçiminde de geçer (Zılfo Xaskar, "Dımıli Kürtçenin Lehçesidir", Yeni Ülke, İstanbul, yıl: 2, no: 5 (17-23 Kasım 1991)

Bu vesileyle belirtelim ki Goran (Hewrami) Kürtçesi de halk arasında bazan "Maço" (veya "Maço-Maço") diye adlandırılır ki "maço"nun bu lehçedeki sözcük anlamı "söylerim"dir.

-Bak. Mirza Şukrullah Senendecî (Fexru'l-Kuttab), Tuhfe-i Nasıri Der Tarix o Coxrafyayê Kordestan, Be inzimamê pênc meqale der bareyê qebaîlê Kord ez Doktor Heşmetullah Tebîbî, Tahran, 1366 [1987], s. bist û çar

(4)Ne yazık ki bugüne dek Türkiye'de konuşulan Şêxbizini Kürtçesi hakkında hiçbir araştırma yapılmamıştır. Mahmûd Lewendi'nin Ankara'ya bağlı Haymana ilçesinin Gozgozê köylülerinden derlediği birkaç türkü sayılmazsa Şêxbızini Kürtçesi yazılmamıştır da. Lewendi'nin ve başka yazarların belirttiğine göre, Şêxbızinilerin Kürtçesi Güney Kürtçesine yakındır.

-Bak. Mahmut Lewendi, "Jı Hêla Haymanayê Çend Sıtranên Şêxbızınıyan", Çarçıra (kovara çandeyî ya gışti), no: 3 (Tebax 1986), s. 3

(5)Bu metinlerle ilgili bir değerlendirme için bak. Malmisanıj, "Ondokuzuncu Yüzyılda Kırd (Zaza) Aşiretleri Arasındaki Çatışmalar", Studia Kurdica, Paris, no: 1-3 (Nisan 1985), s. 72-78

(6)Bugün Diyarbakır'a bağlı bulunan Hênı (Hani)'nin Nêrıb adını taşıyan yedi köyü vardır: 1)Nêrıbê Axan (Kuyular) 2)Nêrıbê Melıkan (Bozok) 3)Nêrıbê Çulagan (Abacılar) 4)Nêrıbê 'Eliyan (Atıcı) 5)Nêrıbê Wısıfan (Çukur) 6)Nêrıbê Topalan (Topçular) 7)Nêrıb-Cımsat

(7)Peter J. A. Lerch, Forshungen über die Kurden und die iranischen nordchaldÇer, St. Petersburg, 1857-1858 (yeni baskısı: Amsterdam, 1979), s. 78

(8)Ehmedê Xasi hakkında daha fazla bilgi için bak. [Malmisanıj], "Zaza (Dımıli) Lehçesinde Yazan Bir Ozan: Melay Xasi", Devrimci Demokrat Gençlik (dergi), İstanbul, no: 2 (Mart 1978), s. 14

-[Malmisanıj], Hêvî (kovara çandiya gışti), Paris, no: 4 (Îlon, 1985), s. 75-76

(9)Ehmedê Xasi, Mewlıdê Nebi, Litoğrafya Matbaası, Diyarbekir, 1899

(10)Harûn, "Yew Beyta Mıridanê Şêx Selaheddinê Şêx Se'idi", Armanc, Stockholm, no: 128, s. 10

(11)Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik İncelemeler, Komal Yayınları, Ankara, 1975, s. 51

(12)Kemal Badıllı, Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kurmancca lehçesi), 1965, s. 6

(13)Gwevdereyıc, "Çolig", Demokrat (kovara sıyasi û çandi), no: 7 (Adar 1990), s. 20

(14)Bak. Polybeo, Storie, V, 52, 5'den aktaran: İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. 6, s. 1090

-Strabon, Geografia, XI, 13, 3 ve XV, 3, 1'den aktaran: İslâm Ansiklopedisi, c. 6, s. 1090

-Tito Livio, Ab Urbe condita libri, XXXVII, 40, 9; XLII, 58, 13'ten aktaran: Mirella Galeti, age., s. 83

Bu vesileyle, Kürtlerden sözeden en eski Arap kaynağının 7. yüzyılda yaşıyan Ali bin Ebi Talib (Hz. Ali) dönemine ait olduğunu da belirtelim (Bak. Yearbook of the Kurdish Academy 1990, Almanya, s. 19).

(15)Ziya Gökâlp bir vesileyle, "aşir"lerin yani "aşiret"lerin hükümete bağlı olmadıklarını ve dağlı Kürtler tarafından "Kurmancê Reş" (Kara Kurmanc) diye adlandırıldıklarını yazar (Bak. Ziya Gökalp, yage., s. 72).

(16)B[asile] Nikitine, Les Afşars d'Urmiyeh, Paris 1929, s. 114

(17)M. Dûzgûn, "Torêy ve Adetê Dersimi", Berhem (kovara lêkolinên cıvaki û çandi), Stockholm, no: 1 (Şubat 1988), s. 37

(18)Mustafa Düzgün, "Dersimli Memik Ağa", Berhem (kovara lêkolinên cıvaki û çandi), Stockholm, no: 10 (Ocak 1991), s. 71

(19)Zılfi, "Ferhengok Dımılki-Kurmanci-Tırki", Hêvi (kovara çandıya gışti), Paris, no: 1 (İlon 1983), s. 113

(20)Şeref Han, Şerefname, Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, s. 190

(21)M. Düzgün, "Torêy ve Adetê Dersimi", Berhem, no: 1, s. 37

(22)Zılfo Xaskar, yagy.

(23)Zılfo Xaskar'ın "Kurmanc" biçiminde yazdığı sözcük, diğer ilgili kaynaklarda da belirtildiği gibi "Kırmanc"dır.

(24)Zılfi, "Folklorê Kurdi ebe Zarava Dımılki", Hêvi (kovara çandıya gışti), Paris, no: 2 (Gulan 1984), s. 114

-Aynı türkü için ayrıca bak. "Dersim Yöresinden İki Halk Türküsü", Özgürlük Yolu (aylık siyasi dergi), no: 30 (Kasım 1977), s. 94

-Haydar Dersımi, "Derê Laçi", Hêvi (kovara çandıya gışti), no: 6 (Tebax 1986), s. 116

-Firat, "Derê Laçi", Hêvi (kovara çandıya gışti), no: 4 (İlon 1985), s. 121

-Hemedê Mamekız, "Derê Laçi", Kurdistan Press, Stockholm, no: 71 (27. 4. 1989), s. 9

(25)Zılfi, "Folklorê Kurdi ebe Zarava Dımılki", Hêvi (kovara çandiya gışti), Paris, no: 1 (İlon 1983), s. 93

Bu türkünün diğer bir varyantı için bak. Fırat, "Seyd Uşe", Hêvi (kovara çandıya gışti), Paris, no: 4 (İlon 1985), s. 121

(26)Fırat, "Folklorê Dersımi ra-II", Hêvi, no: 5 (Gulan 1986), s. 106

Bava'nın öldürülmesi konusu için bak. Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952, s. 272

(27)27 Ağustos 1937 tarihli Cumhuriyet gazetesi *"Bahtiyar aşireti reisi Şahin ile amcası dün tepelendi"* diye yazar (Aktaran: Yakın Tarih Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, c. 10, s. 96).

(28)Munzur Çem, Gülümse Ey Dersim (roman), c. I, Özgürlük Yolu Yayınları, Köln, 1990, s. 304-310

(29)"Dersim Yöresinden İki Halk Türküsü", Özgürlük Yolu, no: 30 (Kasım 1977), s. 92-94

-Aynı türkünün diğer varyantları için bak. Fırat, "San", Armanc (jı mehê carekê dertê), Stockholm, no: 88 (Çıleya paşin 1988), s. 10; no: 91 (Nisan 1989), s. 10

(30)Hawar, "Çend Lawıkê Qemê Arêyızi", Berhem (kovara lêkolinên cıvaki û çandi), Stockholm, no: 3 (İlon 1988), s. 59

(31)Usxan, "Dersim ra", Armanc, no: 80 (Gulan 1988), s. 10

(32)Usxan, "Dersim ra", Armanc, no: 81 (Heziran 1988), s. 10

(33)Hasan Dewran, "Ez Ho ra Pers Kon", Mızgin (kovara agahdari û peywendıyê jı bo Kurdên Almanya Federal), Bonn, no: 4 (1/1986), s. 33

(34)Ayre, Stockholm, no: 11 (Adar 1987), s. 2

(35)22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1961, s. 142-144

(36))Bruinessen'in aktardığına göre, E. B. Soan'ın 1912'de yayınlanan bir çalışmasında *"sıraladığı 20 aşiretten dokuzu kendilerine 'Kırmanc' diyorlardı. Bunlar Güney aşiretlerindendi. Pıjder, Bılbas, Şıwan ve Baban"* gibi.

-Bak. Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi, Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991, s. 411

(37)Bu sözcüğe yer veren bazı sözlükler şunlardır:

-Mıhemedi Xal, Ferhengi Xal, c. III, Çapxaney Kamerani, Sılêmani (Süleymaniye), 1976, s. 84

-Hezretê Ayetullah Aqay Şeyx Muhemmed Merdûxê Kordestani, Ferhengê Merdûx, Senendec, 1362 [1983], c. II, s. 386

-Giw Mukrıyani, Ferhengi Mehabad, Çapxaney Kurdıstan, Hewlêr, 1961, s. 476

-Hejar, Henbane Borine/Ferhengê Kordi-Farsi, Tahran, 1369 [1991], c. II, s. 612

-D. İzoli, Ferheng Kurdi-Tırki, Tırki-Kurdi, Deng Yayınları, İstanbul, 1992, s. 237

(38)Hezretê Ayetullah Aqay Şeyx Muhemmed Merdûxê Kordestani, s. 386

(39)Aktaran: Mıhemed Salıh İbrahimi Mıhemedi (Şepûl), Jinaweri Zanayani Kurd Le Cihani İslameti ya Genciney Ferheng û Zanıst, Çapxaneyê Meharet, Tahran, 1364/1985, s. 786-787

(40)Mıhemedi Xal, Ferhengi Xal, yage, s. 83

(41)Muzaffer Erdost, Türkiye Üzerine Notlar, Sol Yayınları, Ankara, 1971, s. 166, 168

(42)Martin van Bruinessen, "Eşairê Kord ve Dewletê İran: Morıdê Şûreşê Sımko", Mutale'atê Kordi, Paris, c. 1, şomare: 4 (Tabestan 1365/1986), s. 18

(43)Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet, s. 151-152

(44)Mıhemed Salıh İbrahimi Mıhemedi (Şepûl), yage. s. 786

(45)Heci Ce'fer, Gotınêt Mezınan lı Devera Behdinan, Bağdat, 1986, s. 1178-179

(46)Ziyauddin Başa el-Xalidi, El-Hediyetu'l-Hemidiyye Fi'l-Luxeti'l-Kurdiyye, Mektebetu Lubnan, Beyrut, 1975, s. 185

(47)Yusuf Ziyaeddin Paşa, Kürtçe-Türkçe Sözlük, Yeniden düzenleyen ve Türkçeye çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Çıra Yayınları, İstanbul, 1978, s. 218

(48)İsmail Beşikçi, Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller, 3. basım, c. I, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1992, s. 191

(49)Perwiz Cihani, "Kurmanc Ki ne?", Sırwe (gowari edebi-ferhengi), Urmiye, no: 16 (Xezelwer 1366), s. 64

(50)İhsan Nuri, Kürtlerin Kökeni, çeviren: M. Tayfun, Yöntem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 140

(51)Taufiq Wahby-C. J. Edmonds, A Kurdish-English Dictionary, s. 77

(52)Bak. Prof. Qanadê Kurdo, Tarixa Edebyeta Kurdi, c. 1, Weşanên Roja Nû, Stockholm, 1983, s. 96

(53)Aktaran: Parwiz Cihani, yagy., s. 64

(54)Bu alıntıdaki "kurd" ve "ekrad" sözcükleri, Türkçe çeviri metninde "Kürt" ve "Akrad" biçiminde idi, ancak ben majüskülle değil doğru olduğuna inandığım biçimiyle yazdım.

(55)Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet, s. 137

(56)Ferit Devellioğlu, Türk Argosu, Genişletilmiş 6. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1980, s. 109)

(57)Haydar Işık, Dersimli Memik Ağa, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s. 64

(58)Kemal Badıllı, yage, s. 6

(59)Şerefxan, Şerefnamey Şerefxanî Bedlîsî, Hejar kırdûye be Kurdî, çapi duhem, Tahran, Çapxaney Cewahiri, Tahran, 1981, s. 569

(60)Doç. Dr. Tuncer Gülensoy, Kürmanci ve Zaza Türkçeleri Üzerine Bir Araştırma, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983, s. 11

(61)Dunbali aşireti 18. yy. başlarında Diyarbekir havalisine iskân edildi (Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987, s. 110).

(62)Şeref Han, yage., s. 345

(63)Dr. Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri-I (1578-1590), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1962, s. 65

-Abdulreqîb Yûsuf, Hunerê Tabloyên Şerefnamê, Wergêr: 'Elîşêr, Weşanên Jîna Nû, Stockholm, 1991, s. 50

(64)Dr. Mahmut Rışvanoğlu, Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm, 3. baskı, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1978, s. 93-94

-M. Şerif Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi (Etimoloji-Din-Etnografya-Dil ve Ermeni Mezalimi), 5. baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983, s. 6

-M. Salih San, Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982, s. 16, 47

(65)Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet..., s. 180-181

(66)İsmail Beşikçi, yage., s. 112

(67)M. Salih San, yage., s. 46, 56

(68)Abowian, Kavkazi, no: 46 (1848), s. 164'den aktaran: Peter J. A. Lerch, Forshungen über die Kurden und die iranischen nordchaldÇer, Amsterdam, 1979, s. XXI, XXVII

(69)Evdirehman Elî şnis, "Nêçîra Hirç û Pezkoviyan", Ronahî (supplément illustré de la revue Kurde Hawar), Şam, no: 26 (Hizêran-Tîrmeh 1944), s. 7 (Tıpkıbasımı: Ronahî, Jîna Nû Yayınları, Uppsala, 1985, s. 519)

(70)Abdulreqîb Yûsuf, Hunerê Tabloyên Şerefnamê, Wergêr: Elîşêr, Weşanên Jîna Nû, Stockholm, 1991, s. 50-51

(71)Süleyman Sabri, Van Tarihi, s. 43'ten aktaran, Dr. Mahmut Rışvanoğlu, yage., s. 94

(72)Kemal Badıllı, age, s. 64

(73)Ali Harzya, "Kürt Sorunu", Emek (aylık sosyalist dergi), no: 6 (Kasım 1970), s. 38

(74)Mark Sykes, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt Aşiretleri-III", Çeviren: M. Piro, Berhem, Stockholm, no: 8 (Mayıs 990), s. 25-26

Ahmet Özer'in yer verdiği aşiretler ve kabileler sınıflandırmasında da bazı Dersim aşiretleri Milanlar ("Mil Partisi") içinde gösterilmiştir. Fakat bunların Kurmanc (Kurmançolar) içinde gösterilmesi yanlış olduğu gibi bulundukları yerler ve "tarikatlalar"ı da çoğunlukla yanlış yazılmıştır.

Bak. Ahmet Özer, Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni, Boyut Yayınları, İstanbul, 1990, s. 30

(75)Arthur Christensen, Les Dialectes d'Awromân et de PâwÇ, Kopenhag, 1921, s. 8

(76)Arşak Poladyan, VII.-X. Yüzyıllarda Kürtler, Çeviren: Mehmet Demir, Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991, s. 92

(77)Baba Merdûxê Ruhani (Şiwa), Tarixe Meşahirê Kord (urefa, ulema, udeba, şu'era), c. I, Enteşaretê Soruş, Tahran, 1364/1985, s. 340

(78)Muhemmed Emin Zeki, Xulasetu Tarixu'l-Kurd we Kurdistan Min Eqdemi'l-'Usûri'l-Tarixiyye Hettel'l-An, Arapçaya Çeviren: Muhammed 'Eli 'Ewni, c. I, ikinci basım, 1961, s. 368

-Ayrıca bak. Şerefxan, yage. s. set û bist û şeş

(79)Bugün Sıvas'ın İmranlı ilçesine bağlı olup Karacahisar adını taşıyan bir köy mevcuttur.

Karacahisar adına benzer adlar taşıyan diğer bazı yerleşim birimleri ise şunlardır:

1-Evliya Çelebi, 1655'te Van'dan Kotur'a giderken Karahisar-ı Ekrad'a (sözcük anlamı: Kürtler Karahisarı) uğrar. Onun belirttiğine göre, Kürtler buraya Karacakale diyorlardı. Adıgeçen yer şimdiki Özalp ilçesinin küçük bir köyüdür (Bak. İslâm Ansiklopedisi, c. 6, s. 284).

2-*"1394'teki Timur yayılmasını anlatan Zafername'lerde" Diyarbakır şehri "Kara Kale ve Karaca Kale adıyle anılır."* (Türk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966, c. 13, s. 378)

3-Bazı Türk kaynaklarının belirttiğine göre, Dersim'de Plemoriye (Pülümür) yakınlarında 3000 metre rakımlı Karacakale Dağları bulunmaktadır (Örneğin bak. Dersim, T. C. Dahiliye Vekâleti, Jandarma Umum Kumandanlığı [yayını], s. 227 ve sonundaki kroki).

(80)B. Nikitine, yage. s. 110-113

(81)Bugün Türkiye'de Diyarbakır olarak bilinen şehrin Diyarbekir adını alması 1900 yıllarına doğrudur. Kaynakların belirttiğine göre, Diyarbekir adı, en azından yedinci yüzyıldan beri bu bölgede bulunduğu bilinen Arap kabilelerinden Bekr İbni Va'il boyuna izafetle Abbasiler tarafından bu bölgeye verilmiştir (Beni Bekr kabilesinin M. Ö. 158 yılında bu yöreye geldiğini belirtenler de vardır).

Diyarbekir şehrinin adının "Diyarbakır" olarak değiştirilmesi ise 1937'dedir. Atatürk 15 Kasım 1937'de Diyarbekir'e gidip orada bir konuşma yapar. Bu konuşmasında "Diyarbekir" yerine ilk kez "Diyarbakır" adını kullanır, deyim yerindeyse uydurur. "Atatürkçüler" ise ona yaranmak için yarışa girercesine kolları sıvayarak şehrin adını bir anda "Diyarbakır" biçiminde değiştirirler. Hemen ertesi gün yerel Diyarbekir Gazetesi adını Diyarbakır olarak değiştirir. Atatürk de iki gün sonra Ergani'den Türk Dil Kurumu Genel Sekreteri'ne bir telgraf çektirerek *"D.bekir şehrinin isminin etimolojisine dair etüt var mıdır? Esasta bu şehrin ismi Bakır memleketi*

manasına olan Diyarbakır olması gerektir ve artık bu isimle tanınacaktır. Dil Kurumunun bu hususta Tarih Kurumu ile işbirliği yaparak historik ve lengüistik tetkikatta bulunması emrediliyor...." deyince, Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu ilk kez ortak bir toplantı yaparak sorunu "bilimsel" temellere bağlar. Yapılan ilk açıklamadan *"historik ve lengüistik tetkikat"*ın pek uzun sürmediği anlaşılıyor. Ama yine de onlarca üniversite öğretim görevlisi ve uzman, günlerce süren toplantılar ve "araştırmalar"dan sonra binbir dereden su getirerek Atatürk'ün emrine uygun bir sonuca varır ve "Diyarbekir"ın aslında "bakır" anlamına geldiğini " ispatlar". T. C. Bakanlar Kurulu da acilen 10 Aralık 1937 tarihinde aldığı bir kararla şehrin adını resmen değiştirerek "Diyarbakır" yapar. Böylece Rebia Araplarından Bekr'in adı değişerek "bakır"laşır.

Bak. Türk Ansiklopedisi, c. 13, s. 385-386

-Halis [Ataksoy], Diyarbakır Tarhinde Komuk Eli, İstanbul, 1988, s. 4

-Muhsine Helimoğlu Yavuz, Diyarbakır Efsaneleri-2 ve Diyarbakır Üzerine Sekiz Bildiri, Ankara, 1990, s. 326

-Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi, c. I, Dıyarbakır'ı Tanıtma Yayınları, Ankara, 1987, s. 7-24

Kürdistan'da yer ve kişi adlarının değiştirilmesinin öyküleri anlatılmakla bitmez. Bunlardan biri de Tunçeli (Tunceli) öyküsüdür. Bunu da "Dersim kasabı" olarak ün yapmış olan bir diğer Türk askeri komutanı, Abdullah Alpdoğan başarmış (!). Alpdoğan'ın gerekçesi de var:

"Bizim büyük dedelerimiz henüz Orta Asya'da yaşadıkları zamanlarda tunç yapmasını öğrenmişlerdi. Bugün Avrupa kıtası daha Taş devrini yaşamakta iken Orta Asya'da Türkler, Tunç devri'ne çoktan girmişler..... İşte büyük göç ve akın günlerinde Asya dağlarını yol tutan Türkler, bu yolları takip ederk Dersim dağları dediğimiz ve fakat Asya dağlarının devamı olan Toros dağlarına ulağıyorlar. Şimdi Dersim denilen bölgede kendilerine en uygun tabiat şartlarını buldukları için burada yerleşip kalıyorlar. Maden işletmesini çok iyi bilen adamlar, Dersim'de bakır ve kalay madenlerinin yanyana ve pek zengin halde bulunduğunu görüyorlar, burda da yerleşiyorlar. Dersim'de ve bu dağlarda yerleşenler orada hemen kendi medeniyetlerini kuruyor ve bakırla kalayı işleyip yine tunç yapmaya başlıyorlar. Burada o günlerden kalma maden ocakları hâlâ görülmektedir. İşte şimdiye kadar zanlar ve tahminler uzerine uydurmalarla Dersim adı ile anılan bu güzel yerlere en uygun ve tarihin özünden süzülüp çıkarılan bu ad, yani TUNÇELİ adı verilmiştir.

Bu bölgenin bakırı ve kalayı, taşı ve toprağı kadar sakinleri de Türk'tür..." (abç)

Altan, no: 15 (1936)'dan aktaran Mehmet Bayrak, bak. Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopî), Doza Kurdistan (Kürdistan Davası) Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları, İkinci basım, Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991, s. 250-251

(82)Aktaran: Dr. O. Blau, "Nachrichten über kurdische StÇmme", Zeitscrift der Deutchen MorgenlÇndischen Gesellschaft, Leipzig, Bd: 16 (1862), s. 618-619

(83)Türk Ansiklopedisi, c. 13, s. 386

(84)Dêhxuda, Lugatneme'den Aktaran: Muhemed Cemil Rojbeyani, "Fermanrewayiy Dunbuliyekan Le Tewrêz û Dewrûberi da", Karwan, no: 32 (Mayısi 1985), s. 18

(85)Muhemed Cemil Rojbeyani, yagy., s. 21

(86)İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, İstanbul, 1958, c. I, s. 134-135

(87)Muhemed Cemil Rojbeyani, yagy., s. 19

(88)Aktaran: Dr. O. Blau, yagy., s. 617-618

(89)Muhemed Cemil Rojbeyani, yagy., s. 17

(90)Baba Merdûxê Ruhani (Şiwa), yagy., s. 340

-Şerefxan, Şerefnamey Şerefxanî Bedlîsi, Hejar kırdûye be Kurdi, Tahran, 1981, s. 569

-Muhemed Cemil Rojbeyani, yagy., s. 19, 24

-Muhemed Cemil Rojbeyani, "Fermanrewayiy Dunbuliyekan Le Tewrêz û Dewrûberi da", Karwan, no: 33 (Huzeyani 1985), s. 21

-Malmisanıj, "Du Şairên Dunbuli", Armanc, Uppsala, no: 72 (Gulan 1987), s. 4

(91)M. Law-10 (A-L. B.), "Jınêki Bıwêji Kurd: Heyran Xanımi Dunbuli", Nıştiman (Bılewkırewey biri Komeley J. K., sal: 1, no: 304 (Sermawez û Rêbendani 1322/1943), s. 39-30 (Tıpkıbasım: Govari Nıştiman, Bınkey Çapemeni Azad, Stockholm, 1985, s. 86-87)

(92)Abowian, Kavkazi, no: 46 (1848), s. 164'den aktaran: Peter J. A. Lerch, yage., s. XXI, XXVII

(93)Bak. İkibine Doğru (haftalık haber ve yorum dergisi), İstanbul, no: 51, s. 10

(94)Yusuf Ziyaeddin Paşa, Kürtçe-Türkçe Sözlük, Yeniden düzenleyen ve Türkçeye çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Çıra Yayınları, İstanbul, 1978, s. 72

(95)C. J. Edmonds, A Pilgrimage To Lalısh, London, 1967, s. 53-87

(96)Osman Sebrî, " zdî û Ola Wan", Ronahî (Supplement illustré de la revue Hawar), Şam, no: 21 (1. 12. 1943), s. 15

-Aktaran: Th. Bois, "Le Djebel Sindjar au debut du XIXe siècle", Le Jour Nouveau (quotidien Kurde), Beyrut, no: 56, s. 3

(97)Bu köyün kadınları "kofi" denilen başlıklarının çıkıntısını yöredeki diğer köylerin kadınlarınkinden kısmen farklı olarak yana doğru bağlarlar. Şerefname'deki Gêl (Eğil) kalesini tasvir eden minyatürleri yorumlayan Abdulreqib Yûsıf, bu tür "kofi" bağlamanın Güney Kürdistan'da Soran bölgesinde, Xoşnawlar arasında da adet olduğunu yazar (Abdulreqîb Yusûf, Hunerê Tabloyên Şerefnamê, Wergêr: Elîşêr, Weşanên Jîna Nû, Stockholm, 1991, s. 73).

(98)Örneğin burada güneşe dua etme ve Hızırla ilgili anlatılanlar, hem Dersim dışındaki bazı Alevi Kürtler ile Alevi olmayan Kürtler arasında hem de Anadolu ve İran Azerbaycanındaki Kürt olmayan diğer bazı Alevi toplulukları arasında geçerlidir.

Sözgelimi Buruki aşireti arasında Hıdır (Hızır) Nebi bayramı 17-20 Şubat'ta kutlandığı gibi *"İran Azerbaycanı'nda (Karakoyunlularda) yılın değişmiyen bir gününde şubat ayının ikinci haftasında"* Hızır Nebi Bayramı yapılır. *"Bu haftanın salı, çarşamba, perşembe günleri oruç tutulur. Perşembe ve cuma geceleri de bayramı yaşatırlar."*

Bak. Ahmet Özer, yage., s. 92

-Nejat Birdoğan, Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik, Hamburg Alevi Kültür Merkezi Yayınları, Hamburg (?), 1990, s. 262; 519, 221).

(99)Köyden köye farklı adlarla anılan bu bayram, yöredeki bazı Kurmanc köylerinde de kutlanır. Muhsine Helimoğlu Yavuz, bu bayramdan "Kamçı Oyunu Şenlikleri" diye sözeder ve Pirxakiyan (Türkçeleştirilen adı: Özbey) köyünde 15-25 Mayıs tarihleri arasında kutlandığını yazar. Bu bayrama "Kamçı Oyunu Şenlikleri" demek doğru değildir. Çünkü kamçı (qamçî), sadece bu bayram gününde erkeklerce oynanan oyunlardan bir tanesidir. Aynı bayramın Anadolu'nun bazı bölgelerinde kutlanan Hıdrellez bayramıyla da ortak yanları vardır.

Bak. Muhsine Helimoğlu Yavuz, Diyarbakır Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (Derleme-İnceleme), c. I, Ankara, 1989, s. 74

(100)İhsan Nuri, yage., s. 74-75

(101)'Abda al-Razzak al-Husni, al-Yazidiya aw 'İbadat al-Shaitan, Bağdat, 1347 [1928]'den aktaran ve yazan: Th. Menzel, "Yezîdîler", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, c. 13, s. 419

Ayrıca bak. E. Ruhi Fığlalı, "Yezîdîlik", Türk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1984, c. 33, s. 442

(102)Cemal Nebez, Serıncdanêk Le Mitolojyay Kurd, Blawkırawey Ekadimyay Kurd Bo Zanist û Huner, Stockholm, 1986, s. 8

(103)Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, yage., s. 30

(104)Bu dulardan bazıları için bak. Mustafa Düzgün, Munzır Comerd, Hawar Tornêcengi, Dêrsım de Diwayi, Qesê Pi-Kalıkan, Erf û Mecazi, Çibenoki, Xeletnayêni (Dersim'de Dualar, Atasözleri, Mecazlar, Bilmeceler, Şaşırtmacalar), Ankara, 1992, s. 11-15

(105)Mustafa Düzgün, Munzır Comerd, Hawar Tornêcengi, yage., s. 10-11

(106)Mustafa Düzgün, Munzır Comerd, Hawar Tornêcengi, yage., s. 11

(107)M. Düzgün, "Wuşenê Tîkmeyî", Berhem, Stockholm, no: 5, s. 46-47

(108)Hawar Tornêcengî, "Wuşenê Tîkmeyî", Berhem, Stockholm, no: 5, s. 47-50

(109)Munzur Çem, "Alevilik Sorunu Üzerine", Deng (aylık siyasal ve kültürel dergi), İstanbul, no: 18 (Şubat 1992), s. 5

(110)Dersimli bir arkadaş, bana babasının, ağır hasta olan kardeşinin iyileşmesi için ağlıyarak güneşe yalvardığını söylemişti.

(111)Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, yage., s. 31

(112)Munzur Çem, yagy., s. 5

(113)Hawar Tornêcengî, yagy., s. 49

(114)Seyyid 'Ebdurrezaq Husni, El-Yezidiyûn Fi Hazıruhum We Mazihum, 11. baskı, Bağdat, 1987, s. 115

(115)Abdülbaki Gölpınarlı, "Kızıl-baş", İslâm Ansiklopedisi, c. 6, s. 794

-Prof. Pertev Naili Boratav, 100 Soruda Türk Folkloru, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 266-268

(116)Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, yage., s. 31

-Munzur Çem, yagy, s. 6

(117)Cemal Nebez, yage., s. 16

(118)Munzur Çem, yagy., s. 3

(119)Mustafa Düzgün, Munzır Comerd, Hawar Tornêcengi, yage., s. 24-26

(120)Thomas Bois, "Yezidiler ve Ölüm İbadetleri", Çeviren: İ. Kemal, Berhem, Ankara, no: 1 (Nisan 1992), s. 38

-Munzur Çem, yagy., s. 5

-M. Duzgin, "Adet û Toreyê Dêrsımî-V (Mısayvêni)", Berhem, Stockholm, no: 6 (Ekim 1989), s. 32-35

(121)Th. Menzel, "Kitabü'l-Cilve", İslâm Ansiklopedisi, c. 6, s. 828

(122)Rıza Zelyut, Öz Kaynaklarına Göre Alevilik, 3. baskı, Anadolu Kültür Yayınları, İstanbul, 1990, s. 336

(123)Th. Menzel, "Yezidiler", İslâm Ansiklopedisi, c. 13, s. 416

-Th. Menzel, "Kitabü'l-Cilve", İslâm Ansiklopedisi, c. 6, s. 828

(124)Abdülbaki Gölpınarlı, "Kızıl-baş", İslâm Ansiklopedisi, c. 6, s. 791

(125)Th. Menzel, "Yezidiler", İslâm Ansiklopedisi, c. 13, s. 418

-Osman Sebri, " zdî û Ola Wan", Ronahî, Şam, no: 19 (1 Çiriya Pêşîn 1943), s. 14 (Tıpkıbasımı: Ronahî, Weşanên Jîna Nû, Uppsala, 1989, s. 374)

(126)Munzur Çem, yagy., s. 4

(127)Th. Menzel, "Yezidiler", İslâm Ansiklopedisi, c. 13, s. 418

(128)Abdülbaki Gölpınarlı, "Kızıl-baş", İslâm Ansiklopedisi, c. 6, s. 790

(129)İslâm Ansiklopedisi, c. 6, s. 791

(130)Mark Sykes, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt Aşiretleri-III", Çeviren: M. Piro, Berhem, Stockholm, no: 8 (Mayıs 990), s. 24-25

(131)M. Şerif Fırat, yage., 6

(132)Doğu Kürdistanlı Kürt yazarlarından Ubeydullah Eyubiyan da "Zaza" sözcüğünü "Kurmanci" anlamında kullanır (Bak. 'Ubeydullah Eyubiyan, "Çırikey Xec û Sıyamend", Neşriyeyê Danişgedeyê Edebiyatê Tebriz, Beharê salê 1335 [1956], s. 67).

(133)Dr. Ali Kılıç, "Zonê Ma", Newroz Ateşi (aylık teorik haber-yorum dergisi), no: 1 (Sıbat 1992), s. 47

(134)Mustafa Düzgün, "Kürdistan Tarihinde Dersim Adlı Eserde Geçen Bazı Sözcüklerin Yerel Karşılıkları-I", Berhem, Ankara, no: 1 (Nisan 1992), s. 53-55

(135)Bu alıntıyı yaptığımız Ziya Gökalp'in kitabını basıma hazırlayan Şevket Beysanoğlu, aynı sayfadaki bir notta Dünbülî sözcüğünün Dümülî, Dumılı veya Dımılî biçiminde söylendiğini de belirtir.

-Bak. Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1992, s. 27

(136)Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, s. 27

(137)David N. MacKenzie, "The role of the Kurdish language in Ethnicity", in: Ethnic Groups in the Republic of Turkey, Weisbaden, 1989, s. 541-542

(138)Dr. Muhemmed Teqi İbrahimpûr, Vajenameyê Farsi-Kurdi, (Tahran?], 1981, s. 715

(139)'Eli Seydo Gewrani, El-Qamûsu'l-Kurdiyi'l-Hedis, Kurdi-'Erebi, Amman, 1985, s. 641

(140)D. İzoli, yage., s. 839

(141)Botan ağzında "za (zıhê)", "erkek çocuk, kız çocuk" anlamlarına gelir ('Eli Seydo Gewrani, yage., s. 650).

(142)D. İzoli, Ferheng Kurdi-Tırki, Tırki-Kurdi, s. 73

(143)A. M. Menteşaşvili, Kürtler (toplumsal-ekonomik ilişkileri, kültür ve yaşayış tarzı üzerine incelemeler), Rusçadan çeviren: Yaşar Abdülselamoğlu, s. 38

Henüz yayınlanmamış olan bu çeviriden yararlanmama izin verdiği için Yaşar Abdülselamoğlu'na teşekkür ederim.

(144)David N. MacKenzie, yagy., s. 541-542

(145)Celadet Bedirxan, "Zarê Dumıli û Mewlûda 'Usman Efendi", Hêvi, Paris, no: 2 (Gulan 1984), s. 81

(146)Paul Robert, Petit Robert-1 (dictionnaire de la langue française), Paris, 1984, s. 2129, 2131

(147)Aynı konudaki diğer bir açıklama için bak. Emir Djeladet Bedir Khan et Roger Lescot, Grammaire Kurde (Dialecte kurmandji), Paris, 1970, s. 26

(148)Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, yage., s. 21

(149)Wilh. Geiger und Ernst Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie, zweiter band, Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner, 1896-1904, s. 428

Hatırlatalım ki Yunanlılar, Eski Elam'a Susiane diyorlardı. Elam'ın başkenti ise Susa idi. Susiana daha sonra Ahamenidlerin eline geçmiş ve bunların 20 satraplığından biri olmuştur (Türk Ansiklopedisi, c. 14, s. 497; c. 11, s. 67).

(150)Şam müzelerinden birinde, bir maketin altında Fransızca olarak şu açıklamaya rastlamıştım:

"La maquette en question a été trouvée a midistance entre les deux temples de Shamash et de Nini-Zaza de Mari. L'architecture presargonide de IIIe millénaire avant notre ère."

Yani:

"Sözkonusu maket, Şamaş tapınağı ile Mari [deki] Nini-Zaza tapınakları arasındaki uzaklığın ortasında bulunmuştur. M. Ö. 3000'lerdeki Sargonöncesi dönem mimarisi." (abç)

(151)Aktaran: Halis [Ataksoy], Diyarbakır Tarihinde Komuk Eli, İstanbul, 1988, s. 30

(152)Cihat-Kar, Asur yazıtlarında (M. Ö. 9. yy.) Zamza krallığından sözedildiğini ve bu krallığın Urmiye Gölu'nün güney ve güneybatısındaki bölgede bulunduğunu yazmakta fakat bu konuda herhangi bir kaynak göstermemektedir.

-Bak. Cihat-Kar, Piya, no: 4, s. 20

(153)Kimi kaynaklarda bu ad "Zevezan (Zozan)", "Zuzaniye (yani Zaza)", "Zevazaniye (Zaza)" veya "Zavzan" biçiminde de yazılmaktadır. Arap harfleriyle yazılmış olan "Zozan" sözcüğünün "Zewezan", "Zewzan", "Zûzan" gibi değişik biçimlerde okunması mümkün olduğu gibi, "Zozaniye" sözcüğünün "Zewzaniye", "Zewezaniye" veya "Zûzaniye" olarak okunması da mümkündür. Arapçada "Zozan" sözcüğünün çoğul (cem-i teksir) biçiminin "Zewazin" olduğunu da hatırlatalım.

Bu sözcüklerin değişik biçimlerde okunuşları için bak. Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Belediyesi-Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları, Ankara, 1987, c. I, s. 202, 219

-Türk Ansiklopedisi, c. 13, s. 387

-Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, c. II, s. 439

(154)Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, c. 4, s. 1524

(155)V. Minorsky, "Kürtler", İslâm Ansiklopedisi'nde, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, c. 6, s. 1093

Hasan Yıldız'ın aktardığına göre, Marko Polo (1254-1324) ve kardeşlerinin seyahati ile ilgili olarak anlatılan bir bölümde şöyle denmektedir:

"... Bu bölgenin dağlarının üstünde tufandan sonra Nuh'un gemisi konmuştur. Bu bölgenin doğusunda Zorzani bölgesi vardır."

Marko Polo'nun yaptığı haritada Zorzanie, Hazar Denizi ile Erzurum arasındaki bölgededir. *"Marko Polo, Zorzani bölgesi olarak Erzincan, Erzurum ve Musul üçgeni içinde kalan bölgeyi anlatmaktadır"* diyen Hasan Yıldız, *"Musul, Kuzeydeki Zorzani bölgesinin sonunun üzerindedir"* diye bir açıklamada da bulunmaktadır.

Hasan Yıldız'ın "Zorzani" bölgesi ile ilgili aktarma ve açıklamaları, yukarıda sözü edilen "Zawzan" adını ve daha çok da bugün İran Kürdistanında yaşıyan Kürt aşiretlerinden Zerza (çoğulu: Zerzan) adını çağrıştırmaktadır. Ayetullah Şêx Muhemmed Merdûxê Kordestanî'ye göre, bu Zerza (Zerzan) aşireti Wırmê (Urmiye) yöresinde yaşar.

Çok sonraları, 1663'te J. B. Tavernier de gezi notlarında Bargıri (Muradiye) ile Van arasındaki "Zuarzazin" adlı bir yerden sözeder.

-Bak. Pierre Bergeron, Les Voyages de Bergeron, La Haye, 1735, s. 13-14'ten aktaran: Hasan Yıldız, Aşiretten Ulusallığa Doğru Kürtler-Politik Felsefe Açısından Kürt Toplumunun Kritiği, Hêviya Gel Yayınları, Stockholm, 1989, s. 20, 23, 159

-J. B. Tavernier, Les six voyages en Turquie et en Perse, Notes de Stéphane Yerasimos, Librairie François Maspero, Paris, 1981, c. II, s. 32

-Hezretê Ayetullah Şêx Muhemmed Merdûxê Kordestanî, Tarîxê Kord û Kordestan û Tewabi' Ya Tarîxê Merdûx, c. I, çapê dovvom, s. 94

(156)Ali Kemali [Aksüt], Erzincan (tarihi, coğrafi, içtimai, etnografi, idari, ihsai tetkikat tecrübesi), Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1932, s. 179

(157)Mark Sykes, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt Aşiretleri-II", Çeviren: M. Piro, Berhem, Stockholm, no: 7 (Ocak 1990), s. 21

(158)Mark Sykes, yagy., s. 21

(159)Cahit Öztelli, Bektaşi Gülleri, İstanbul, 1985, s. 334

(160)Evliya Çelebi, Kurd Le Mêjûy Dıravsekani da: Sıyahatnamey Ewliya Çelebi, wergêrrani Se'id Nakam, Çapxaney Korri Zanyari Kurd, Bağdat, 1979, s. 171

(161)Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, s. 27

(162)Necdet Sakaoğlu, Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı, Yurt Yayınları, Ankara, 1984, s. 47-50

(163)Doğu Anadolu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 142

(164)Dr. Vet. N. Nuri Dersimi, yage., s. 61

(165)Aktaran: İsmet Chériff Vanly, Les Kurdes et le Kurdistan dans les relations d'anciens voyageurs Occidentaux (XVIe-XVIIIe siècle), s. 39, 64-65

(166)Aktaran: Stephane Yerasimos, Les voyageurs dans L'empire Ottoman (XIVe-XVIe sièecles), İmprimerie de La Sociéte Turque d'Histoire, Ankara, 1991, s. 271

(167)Bak. Mirella Galetti, Kurd û Kurdıstan Le Nûsrawekani İtali da (Le Sedey Sêzdem Ta Nozdem), Wergêrrani: Casım Tofiq, Binkey Hengaw, Stockholm, 1987, s. 82

(168)Zaza adına benzeyen bir ad da yine Şemdinli yöresindeki Herki aşiretinin kabilelerinden biri olan Zizan kabilesinin adıdır (Bak. Muzaffer Erdost, yage, s. 167).

-13. yüzyılda yaşamış olan Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus) de *"Fırat kıyıları üzerindeki Zizona (Zizana) köyü"*nden sözeder.

-Bak. Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), yage., s. 370

(169)Oskar mann, Mukri Kurden, Berlin, 1906, s. 301

(170)Th. Menzel, "Kitâbü'l-Cilve", İslâm Ansiklopedisi, c. 6, s. 827

-Hugo Makas, Kurdishe Studen, Heidelberg, 1900

-Orhan Hançerlioğlu, İslâm İnançları Sözlüğü, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 724

-Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, c. 7, s. 319

(171)Tarihçi Taberî (839-923), raviliğini İbni Abbas'a dek uzattığı şöyle bir rivayet anlatır:

"İblis günaha girmeden önce, meleklerden olup adı Azazil idi. O yeryüzü ahalisindendi. Meleklerin en çok ibadet eden ve en bilginlerindendi. Bu meziyetler onu kibir ve gurur yoluna saptırmıştır. O, cin adını taşıyan bir uruktandı." (Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, c. I, s. 108)

Zazail ('Azazil, Azazel, 'Ezazil) sözcüğünün sonundaki "il"in Sami dilerinde "Tanrı" (Allah) anlamına geldiği anlaşılıyor. (Bak. Turan Dursun, Allah, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1991, s. 11)

'Azazil (Azazel) sözcüğü çok eski kaynaklarda, örneğin Tevrat'ta (Levililer, XVI, 8) da geçer. Tevrat'a göre, Azazel (Azazil), *"Şeytandan sonra en esrarengiz fevkalbeşer bir şahsiyettir".* Yahudi dinsel kitaplarında Azazel (Azazil) ile ilgili anlatılanlar, örneğin *"insan kızlarıyla birleşen melekler (Allah oğulları) kıssası"*nın bazı yazılı kaynaklarda Kürtlerin kökeni ile ilgili olarak anlatılan bazı efsanelere belli ölçüde benzerliği dikkat çekicidir. Örneğin yukarıdaki efsane, Kürtlerin Hz. *"Süleyman tarafından kovulmuş genç esirler ile şeytan Cesed'in oğulları"* olduklarını veya *"cinlerin Havva'nın kızlarıyla evlendiklerini, onlardan da Kürtlerin doğduğunu"* öne süren rivayetleri andırmaktadır.

Bütün bunlar düşünüldüğünde, Yezidi ve Kakeyi Kürtlerinin "Şeytan" yerine 'Ezazil ('Azazil, Zazail) adını kullanmalarının bu rivayetlerle bir bağlantısının olup olmadığı sorusu akla gelmektedir.

Bak. İslam Ansiklopedisi, c. 2, s. 90; c. 5-II, s. 691

-V. Minorsky, "Kürtler", İslam Ansiklopedisi, c. 6, s. 1091

-Şeref Han, Şerefname, Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, s. 19

(172)Orhan Hançerlioğlu, İslâm İnaçları Sözlüğü, s. 724

(173)Bak. Cemal Nebez, yage., s. 23

(174)Mihemed Emin, Zeki, Kurd û Kurdistan, Çapxaney Daru'l-Selam, Bağdat, 1931, c. I, s. 355-356

M. Nuri Dersimi de bu hususa dikkati çeker. Ancak onun göndermede bulunduğu sayfa, M. Emin Zeki'nin adıgeçen kitabının gördüğümüz Arapça ve Kürtçe baskılarındaki sayfalara uymamaktadır (Bak. Vet. Dr. M. Nuri Dersimi, Hatıratım, Weşanên Roja Nû, Stockholm, 1986, s. 10-11).

(175)Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), yage., s. 563

-Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, E Yayınları, İstanbul, 1984, s, 270, 283, 299, 345, 354

(176)Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır, 1970, s. 353

Bu köyde Süryaniler yaşarlar (Yeni Ülke, no: 120, s. 4).

(177)"Bı Çekên Kimyevi Gelê Me Tê Qırkırın", Rewşen (kovara Yekitıya Rewşenbirên Welatparêzên Kurdıstan), Bonn, no: 2 (Payiz 1988), s. 8

(178)Doğu Anadolu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınarı, s. 142

(179)Celîlê Celîl, Zargotina Kurdên Sûriyê, Weşanên Jîna Nû, Uppsala, 1989, s. 232

(180)İsmet Chériff Vanly, yage., s. 47

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Abdülbaki Gölpınarlı, "Kızıl-baş", İslâm Ansiklopedisi, c. 6

Abdulreqîb Yusûf, Hunerê Tabloyên Şerefnamê, Wergêr: Elîşêr, Weşanên Jîna Nû, Stockholm, 1991

Ahmet Özer, Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni, Boyut Yayınları, İstanbul, 1990

Ali Harzya, "Kürt Sorunu", Emek (aylık sosyalist dergi), no: 6 (Kasım 1970)

Ali Kemali [Aksüt], Erzincan (tarihi, coğrafi, içtimai, etnografi, idari, ihsai tetkikat tecrübesi), Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1932

Dr. Ali Kılıç, "Zonê Ma", Newroz Ateşi (aylık teorik haber yorum dergisi), no: 1 (Sıbat 1992)

A. M. Menteşaşvili, Kürtler (toplumsal-ekonomik ilişkileri, kültür ve yaşayış tarzı üzerine incelemeler), Rusçadan çeviren: Yaşar Abdülselamoğlu

Arşak Poladyan, VII.-X. Yüzyıllarda Kürtler, Çeviren: Mehmet Demir, Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991

Arthur Christensen, Les Dialectes d'Awromân et de PâwÇ, Kopenhag, 1921

Hezretê Ayetullah Aqay Şêx Muhemmed Merdûxê Kordestanî, Ferhengê Merdûx, Senendec, 1362 [1983], c. II

Hezretê Ayetullah Şêx Muhemmed Merdûxê Kordestanî, Tarîxê Kord û Kordestan û Tewabi' Ya Tarîxê Merdûx, c. I, çapê dovvom

Ayre, Stockholm, no: 11 (Adar 1987)

Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır, 1970

Baba Merdûxê Ruhani (Şiwa), Tarixe Meşahirê Kord (urefa, ulema, udeba, şu'era), c. I, Enteşaretê Soruş, Tahran, 1364/1985

B[asile] Nikitine, Les Afşars d'Urmiyeh, Paris 1929

Dr. Bekir Kütükoğlu, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri-I (1578-1590), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1962

"Bı Çekên Kimyevi Gelê Me Tê Qırkırın", Rewşen (kovara Yekitıya Rewşenbirên Welatparêzên Kurdıstan), Bonn, no: 2 (Payiz 1988)

C. J. Edmonds, A Pilgrimage To Lalish, London, 1967

Cahit Öztelli, Bektaşi Gülleri, İstanbul, 1985

Celadet Bedirxan, "Zarê Dumıli û Mewlûda 'Usman Efendi", Hêvi, Paris, no: 2 (Gulan 1984)

Celîlê Celil, Zargotına Kurdên Sûrıyê, Weşanên Jina Nû, Uppsala, 1989

Cemal Nebez, Serıncdanêk Le Mitolojyay Kurd, Blawkırawey Ekadimyay Kurd Bo Zanist û Huner, Stockholm, 1986

Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987

Cihat-Kar, Piya, no: 4, s. 20

Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, E Yayınları, İstanbul, 1984, s, 270, 283, 299, 345, 354).
Dersim, T. C. Dahiliye Vekâleti, Jandarma Umum Kumandanlığı [yayını]
"Dersim Yöresinden İki Halk Türküsü", Özgürlük Yolu (aylık siyasi dergi), no: 30 (Kasım 1977)
D. İzoli, Ferheng Kurdi-Tırki, Tırki-Kurdi, Deng Yayınları, İstanbul, 1992
Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, c. 4
Doğu Anadolu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
Seyyid 'Ebdurrezaq Husni, El-Yezidiyûn Fi Hazıruhum We Mazihum, 11. baskı, Bağdat, 1987, s. 115
Ehmedê Xasi, Mewlidê Nebî, Litoğrafya Matbaası, Diyarbekir, 1899
'Eli Seydo Gewrani, El-Qamûsu'l-Kurdiyi'l-Hedis, Kurdi-'Erebi, Amman, 1985
Emir Djeladet Bedir Khan et Roger Lescot, Grammaire Kurde (Dialecte kurmandji), Paris, 1970
E. Ruhi Fığlalı, "Yezîdîlik", Türk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1984, c. 33
Evdirehman Elî şnis, "Nêçîra Hirç û Pezkoviyan", Ronahî (supplément illustré de la revue Kurde Hawar), Şam, no: 26 (Hizêran-Tîrmeh 1944), s. 7 (Tıpkıbasımı: Ronahî, Jîna Nû Yayınları, Uppsala, 1985
Evliya Çelebi, Kurd Le Mêjûy Dıravsekani da: Sıyahatnamey Ewliya Çelebi, wergêrrani Se'id Nakam, Çapxaney Korri Zanyari Kurd, Bağdat, 1979
Ferit Develioğlu, Türk Argosu, Genişletilmiş 6. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, 1980
Fırat, "Derê Laçî", Hêvî (kovara çandiya giştî), no: 4 (Îlon 1985)
Fırat, "Folklorê Dersımi ra-II", Hêvî, no: 5 (Gulan 1986), s. 106
Fırat, "San", Armanc (jı mehê carekê dertê), Stockholm, no: 88 (Çıleya Paşin 1988), s. 10; no: 91 (Nîsan 1989)
Fırat, "Seyd Uşe", Hêvi (kovara çandiya gıştì), Paris, no: 4 (Îlon 1985)
Giw Mukriyani, Ferhengi Mehabad, Çapxaney Kurdistan, Hewlêr, 1961
Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, c. II
Gwevdereyıc, "Çolig", Demokrat (kovara sıyasi û çandi, no: 7 (Adar 1990)
Halis [Ataksoy], Diyarbakır Tarihinde Komuk Eli, İstanbul, 1988
Hasan Dewran, "Ez Ho ra Pers Kon", Mizgîn (kovara agahdari û peywendiyê ji bo Kurdên Almanya Federal), Bonn, no: 4 (1/1986)
Hasan Yıldız, Aşiretten Ulusallığa Doğru Kürtler-Poltik Felsefe Açısından Kürt Toplumunun Kritiği, Hêviya Gel Yayınları, Stockholm, 1989
Hawar, "Çend Lawikê Qemê Arêyızi", Berhem (kovara lêkolinên cıvaki û çandi), Stockholm, no: 3 Îlon 1988)
Hawar Tornêcengî, "Wuşenê Tîkmeyî", Berhem, Stockholm, no: 5, s. 47-50
Haydar Dersimî, "Derê Laçî", Hêvî (kovara çandiya giştî), no: 6 (Tebax 1986)
Haydar Işık, Dersimli Memik Ağa, Belge Yayınları, İstanbul, 1990
Heci Ce'fer, Gotınêt Mezınan lı Devera Behdinan, Bağdat, 1986
Hejar, Henbane Borine-Ferhengê Kordî-Farsî, Tahran, 1369 [1991], c. 2
Hemedê Mamekiz, "Derê Laçî", Kurdistan Press, Stockholm, no: 71 (27. 4. 1989)
Hugo Makas, Kurdishe Studen, Heidelberg, 1900

İhsan Nuri, Kürtlerin Kökeni, Çeviren: M. Tayfun, Yöntem Yayınları, İstanbul, 1977

İkibine Doğru (haftalık haber ve yorum dergisi), İstanbul, no: 51

İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, İstanbul, 1958, c. 1

İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, c. 2, 5, 6

İsmail Beşikçi, Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller, 3. basım, c. I, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 1992

Ismet Chériff Vanly, Les Kurdes et le Kurdistan dans les relations d'anciens voyageurs Occidentaux (XVIe-XVIIIe siècle)

J. B. Tavernier, Les six voyages en Turquie et en Perse, Notes de Stéphane Yerasimos, Librairie François Maspero, Paris, 1981, c. II

Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopî), Doza Kurdistan (Kürdistan Davası) Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları, İkinci basım, Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991

Kemal Badıllı, Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kurmancca Lehçesi), 1965

Mahmut Lewendî, "Ji Hêla Haymanayê Çend Sitranên Şêxbiziniyan", Çarçira (kovara çandeyî ya giştî), no: 3 (Tebax 1986)

Dr. Mahmut Rışvanoğlu, Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm, 3. baskı, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1978

Malmisanıj, "Bibliyografya Dimili (Zaza)", Hêvi (kovara çandiya giştî), Paris, no: 3, 4, 5, 6, 7

Malmisanıj, "Du Şairên Dunbuli", Armanc, Uppsala, no: 72 (Gulan 1987)

[Malmisanıj], Hêvi (kovara çandiya giştî), Paris, no: 4 (Îlon, 1985)

Malmisanıj, "Ondokuzuncu Yüzyılda Kırd (Zaza) Aşiretleri Arasındaki Çatışmalar, Studia Kurdica, Paris, no: 1-3 (Nisan 1985)

[Malmisanıj], "Zaza (Dımıli) Lehçesinde Yazan Bir Ozan: Melay Xasi", Devrimci Demokrat Gençlik (dergi), İstanbul, no: 2 (Mart 1978)

Mark Sykes, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt Aşiretleri-II", Çeviren: M. Piro, Berhem, Stockholm, no: 7 (Ocak 1990)

Martin Van Bruinessen, "Eşairê Kord we Dewletê İran: Morıdê Şûreşê Sımko", Mutale'atê Kordi, Paris, c. 1, şomare: 4 (Tabestan 1365/1986)

Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi, Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991

M. Duzgin, "Adet û Toreyê Dêrsımî-V (Mısayvêni)", Berhem, Stockholm, no: 6 (Ekim 1989)

M. Dûzgûn, "Torêy ve Adetê Dersimi", Berhem (kovara lêkolinên cıvaki û çandi), Stockholm, no: 1 (Şubat 1988)

Mihemed Emin, Zeki, Kurd û Kurdistan, Çapxaney Daru'l-Selam, Bağdat, 1931, c. I

Mıhemedi Xal, Ferhengi Xal, c. III, Çapxaney Kamerani, Silêmani (Süleymaniye), 1976

Mıhemed Salıh İbrahimi Mıhemedi (Şepûl), Jînaweri Zanayani Kurd Le Cihani İslameti ya Genciney Ferheng û Zanıst, Çapxaneyê Meharet, Tahran, 1364/1985

Mirella Galetti, Kurd û Kurdıstan Le Nûsrawekani İtali da (Le Sedey Sêzdem Ta Nozdem), Wergêrrani: Casım Tofiq, Binkey Hengaw, Stockholm, 1987

Mirza Şukrullah Senendecî (Fexru'l-Kuttab), Tuhfe-i Nasıri Der Tarix o Coxrafyayê Kordestan, Be inzimamê pênc meqale der bareyê qebaîlê Kord ez Doktor Heşmetullah Tebîbî, Tahran, 1366 [1987]

M. Law-10 (A-L. B.), "Jınêki Bıwêji Kurd: Heyran Xanımi Dunbuli", Nıştiman (Bılewkırewey biri Komeley J. K., sal: 1, no: 304 (Sermawez û Rêbendani 1322/1943), s. 39-30 (Tıpkıbasım: Govari Nıştiman, Bınkey Çapemeni Azad, Stockholm, 1985, s. 86-87)

Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952

Vet. Dr. M. Nuri Dersimi, Hatıratım, Weşanên Roja Nû, Stockholm, 1986

M. Salih San, Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983

M. Şerif Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi (Etimoloji-Din-Etnografya-Dil ve Ermeni Mezalimi), 5. baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983

Muhemed Cemil Rojbeyani, "Fermanrewayiy Dunbuliyekan Le Tewrêz û Dewrûberî da", Karwan, no: 32 (Mayısi 1985); no: 33 (Huzeyani 1985)

Muhemmed Emin Zeki, Xulasetu Tarixu'l-Kurd we Kurdistan Min Eqdemi'l-'Usûri'l-Tarixiyye Hettel'l-An, Arapçaya Çeviren: Muhammed 'Elî 'Ewnî, c. I, ikinci basım, 196

Dr. Muhemmed Teqi İbrahimpûr, Vajenameyê Farsi-Kurdi, (Tahran?], 1981

Muhsine Helimoğlu Yavuz, Diyarbakır Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma (Derleme-İnceleme), c. I, Ankara, 1989

Muhsine Helimoğlu Yavuz, Diyarbakır Efsaneleri-2 ve Diyarbakır Üzerine Sekiz Bildiri, Ankara, 1990

Munzur Çem, "Alevilik Sorunu Üzerine", Deng (aylık siyasal ve kültürel dergi), İstanbul, no: 18 (Şubat 1992)

Munzur Çem, Gülümse Ey Dersim (roman), c. I, Özgürlük Yolu Yayınları, Köln, 1990

Mustafa Düzgün, "Dersimli Memik Ağa", Berhem (kovara lêkolinên cıvaki û çandi), Stockholm, no: 10 (Ocak 1991)

Mustafa Düzgün, "Kürdistan Tarihinde Dersim Adlı Eserde Geçen Bazı Sözcıklerin Yerel Karşılıkları-I", Berhem, Ankara, no: 1 (Nisan 1992)

Muzaffer Erdost, Türkiye Üzerine Notlar, Sol Yayınları, Ankara, 1971

Necdet Sakaoğlu, Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı, Yurt Yayınları, Ankara, 1984

Nejat Birdoğan, Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik, Hamburg Alevi Kültür Merkezi Yayınları, Hamburg (?), 1990

Dr. O. Blau, "Nachrichten über kurdische StÇmme", Zeitscrift der Deutchen MorgenlÇndischen Gesellschaft, Leipzig, Bd: 16 (1862)

Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1980, c. 7

Orhan Hançerlioğlu, İslâm İnançları Sözlüğü, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1984

Oskar Mann, Mukri Kurden, Berlin, 1906

Osman Sebrî, " zdî û Ola Wan", Ronahî (Supplement illustré de la revue Hawar), Şam, (Tıpkıbasımı: Ronahî, Weşanên Jîna Nû, Uppsala, 1989), no: 19 (1 Çiriya Pêşîn 1943), no: 21 (1. 12. 1943)

Paul Robert, Petit Robert-1 (dictionnaire de la langue française), Paris, 1984

Perwiz Cihani, "Kurmanc Ki ne?", Sırwe (gowari edebi-ferhengi), Urmiye, no: 16 (Xezelwer 1366)

Peter J. A. Lerch, Forshungen über die Kurden und die iranischen nordchaldÇer, St. Petersburg, 1857-1858 (yeni baskısı: Amsterdam, 1979)

Prof. Qanadê Kurdo, Tarixa Edebiyata Kurdi, c. I, Stockholm, Weşanên Roja Nû, 1983

Rıza Zelyut, Öz Kaynaklarına Göre Alevilik, 3. baskı, Anadolu Kültür Yayınları, İstanbul, 1990

Stephane Yerasimos, Les voyageurs dans L'empire Ottoman (XIVe-XVIe sièecles), İmprimerie de La Sociéte Turque d'Histoire, Ankara, 1991

Süleyman Sabri, Van Tarihi, s. 43'ten aktaran, Dr. Mahmut Rışvanoğlu, yage.

Şeref Han, Şerefname, Arapçadan çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971

Şerefxan, Şerefnamey Şerefxanî Bedlîsî, Hejar kırdûye be Kurdî, çapi duhem, Tahran, Çapxaney Cewahiri, Tahran, 1981

Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, c. I, Diyarbakır Belediyesi-Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları, Ankara, 1987

Taberî, Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, c. I

Taufiq Wahby & C. J. Edmonds, A Kurdish-English Dictionary

Th. Bois, "Le Djebel Sindjar au debut du XIXe siècle", Le Jour Nouveau (quotidien Kurde), Beyrut, no: 56

Th. Menzel, "Kitabü'l-Cilve", İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, c. 6

Th. Menzel, "Yezîdîler", İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, c. 13

Doç. Dr. Tuncer Gülensoy, Kürmanci ve Zaza Türkçeleri Üzerine Bir Araştırma, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983

Turan Dursun, Allah, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1991

Türk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, c. 13, 14

'Ubeydullah Eyubiyan, "Çırikey Xec û Sıyamend", Neşriyeyê Danişgedeyê Edebiyatê Tebriz, Beharê salê 1335 [1956]

Usxan, "Dersîm ra", Armanc, no: 80 (Gulan 1988)

Usxan, "Dersim ra", Armanc, no: 81 (Heziran 1988)

V. Minorsky, "Kürtler", İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, c. 6

Wilh. Geiger und Ernst Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie, zweiter band, Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner, 1896-1904

Yakın Tarih Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, c. 10

Yearbook of the Kurdish Academy 1990, Almanya

22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1961

Yusuf Ziyaeddin Paşa, Kürtçe-Türkçe Sözlük, Yeniden düzenleyen ve Türkçeye çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Çıra Yayınları, İstanbul, 1978

Zılfi, "Ferhengok Dımılki-Kurmanci-Tırki", Hêvi (kovara çandiya giştî), Paris, no: 1 (Îlon 1983)

Zılfi, "Folklorê Kurdi ebe Zarava Dımılki", Hêvi (kovara çandiya giştî), Paris, no: 1 (İlon 1983)

Zılfi, "Folklorê Kurdi ebe Zarava Dımılki", Hêvi (kovara çandiya gişti), Paris, no: 2 (Gulan 1984)

Zılfo Xaskar, "Dimilî Kürtçenin Lehçesidir", Yeni Ülke, İstanbul, yıl: 2, no: 5 (17-23 Kasım 1991)

Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik İncelemeler, Komal Yayınları, Ankara, 1975

Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1992

Ziyauddin Başa el-Xalidi, El-Hediyetu'l-Hemidiyye Fi'l-Luxeti'l-Kurdiyye, Mektebetu Lubnan, Beyrut, 1975